

CUADERNOS DE ESTUDIOS GALLEGOS, LXIV
Núm. 130 (enero-diciembre 2017), págs. 15-48
ISSN: 0210-847X
DOI: 10.3989/ceg.2017.130.01

TRANSFORMACIÓNS E PERMANENCIA
DO *MUNICIPIUM* NA *GALLAECIA* BAIXO-ROMANA
(SÉCULOS III-V)

MARTÍN FERNÁNDEZ CALO
Universidade de Santiago de Compostela
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-9769-3047>

Copyright: © 2017 CSIC. Este es un artículo de acceso abierto distribuido bajo los términos de una licencia de uso y distribución *Creative Commons Attribution (CC-by)* España 3.0.

Cómo citar/Citation: Martín FERNÁNDEZ CALO, “Transformación e permanencia do *municipium* na *Gallaecia* baixo-romana (séculos III-V)”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 64, núm. 130 (2017), págs. 15-48, DOI: <http://dx.doi.org/10.3989/ceg.2017.130.01>

TRANSFORMACIÓNS E PERMANENCIA DO *MUNICIPIUM* NA *GALLAECIA* BAIXO-ROMANA (SÉCULOS III-V)

RESUMO

Examinase a evolución do entramado organizativo local da *Gallaecia* entre os séculos III e V, determinando as transformacións experimentadas polo *municipium* asentado nos séculos anteriores e incardinándoas na análoga evolución do Occidente coetáneo. Saliéntase finalmente a aparente permanencia post-romana da estrutura básica deste réxime organizativo.

PALABRAS CLAVE: *Gallaecia* romana, sueva e tardo-antiga, *municipium* romano, *curator rei publicae*, *principales curiae*, *plebs Christiana*.

TRANSFORMACIONES Y PERMANENCIA DEL *MUNICIPIUM* EN LA *GALLAECIA* BAJORROMANA (SIGLOS III-V)

RESUMEN

Se examina la evolución del entramado organizativo local de la *Gallaecia* entre los siglos III y V, determinando las transformaciones experimentadas por el *municipium* asentado en los siglos anteriores e incardinándolas en la análoga evolución del Occidente coetáneo. Se destaca finalmente la aparente permanencia posromana de la estructura básica de este régimen organizativo.

PALABRAS CLAVE: *Gallaecia* romana, sueva y tardoantigua, *municipium* romano, *curator rei publicae*, *principales curiae*, *plebs Christiana*.

CHANGES AND CONTINUITY OF THE *MUNICIPIUM* IN LATE ROMAN *GALLAECIA* (3rd-5th CENTURIES)

ABSTRACT

This paper examines the evolution of local organizative framework of *Gallaecia* between the 3rd and 5th centuries, determining certain transformations of the *municipium* settled since the previous centuries and contextualizing them in the analogous evolution of the contemporary West. Finally it is stressed the apparent post-Roman permanence of the basic structure of this organizative regime.

KEY WORDS: Roman, Suevic and late antique *Gallaecia*, Roman *municipium*, *curator rei publicae*, *principales curiae*, *plebs Christiana*.

O interese historiográfico polas institucións locais da *Gallaecia* centrouse xeralmente na identificación do entramado socio-político pre-romano e a incidencia da romanización sobre o mesmo. As investigacións, enmarcadas na Arqueoloxía e a Historia de Roma, amais dos estudos comparativos celtas, teñen producido a cotío resultados tan dispares como as súas propias premisas disciplinares e metodolóxicas; embora tamén notábeis achegas positivas¹. De calquera xeito, case toda a atención historiográfica se reduce a un intervalo de tempo extremadamente breve, case asimilábel por enteiro ao século I d.C. Este sesgo cronolóxico débese principalmente a un severo imperativo documental: a epigrafía galaico-romana, fonte esencial para a historia das institucións, emerxe e chega moitas das súas mellores aportacións neste tempo. Porén, subxace asemade unha razón máis puramente historiográfica: a inercia dun paradigma dialéctico básico na interpretación da Antigüidade galaica, no que a romanización tería sintetizado o entramado socio-político pre-romano nunha nova realidade provincial romana. Neste senso, atopa un meirande interese o procedemento desta transformación do que a súa ulterior evolución, relegándose así, de feito, a atención á meirande parte do dominio romano da *Gallaecia*.

A investigación da Tardoantigüidade galaica, malia conformar de lonxe un eido menos explotado, ten producido tamén achegas notábeis, e dende logo por uns vieiros máis firmes ou canda menos máis consensuados. Moderadas as visións catastrofistas das migracións bárbaras, comezouse xa hai décadas a defender amplamente a noción da forte continuidade das estruturas socio-económicas entre o período baixo-romano e o suevo e visigodo subseguintes². Porén, as contribu-

¹ É salientábel a determinación da dimensión institucional do *castellum* galaico; ou a da latinización xurídica como xénese da romanización institucional da *Gallaecia*. Véxase especialmente, arredor do primeiro, Gerardo PEREIRA MENAUT, “Los castella y las comunidades de Gallaecia”, *Zephyrus*, 34-35 (1982). A segunda cuestión será tratada expresamente noutro apartado deste estudo.

² Carlos Alberto Ferreira de ALMEIDA, “Arqueoloxía tardorromana e xermánica do NW peninsular”, en *Galicia da romanidade á xermanización: problemas históricos e culturais*, Santiago de

cións recentes verbo a este período –como efectivamente acontece co castrexo e o romano– son fundamentalmente arqueolóxicas, eludindo sempre amplamente o tema das institucións locais³. Mesmo nas moi significativas achegas vencelladas á historia política, esta cuestión se ve relegada ou simplemente abordada dende unha perspectiva descritiva, obviando todo afondamento na relación xenealóxica entre a organización local de época suevo-visigoda e romana⁴.

A organización local tardo-antiga, por último, vese ineludiblemente vencellada a unha controversia, de andado percorrido no institucionalismo hispano-portugués, arredor da relación ou independencia xenealóxica entre os órganos deliberativos medievais e romanos⁵. Esta cuestión, que excede a limitada incardinación cronolóxica do presente estudo, será con todo atendida no que respecta á súa plasmación histórica ata o século V.

Logo deste sumario balance historiográfico, evidénciase un significativo hiato na investigación das institucións locais da *Gallaecia* tardo-antiga. Porque, que sabemos do poder local galaico no Baixo Imperio? Que o distingue do período alto-imperial? Que anomalías e disparidades presenta coa evolución xeral romana? Estas soas preguntas supoñen un problema esencial para o coñecemento da *Gallaecia* antiga. Porén, o período baixo-imperial non representa só a evolución da anterior etapa alto-imperial, senón, se cadra máis significativamente, o nexo

Compostela, Museo do Pobo Galego, 1993, páxs. 198-199; Felipe ARIAS VILAS, “A transición do mundo galaico-romano ó reino dos suevos”, en *Galia Castrexa e Romana*, Lugo, Xunta de Galicia, 1997, páx. 289.

³ Cómpre salientar, como principais sínteses de carácter global, Jorge LÓPEZ QUIROGA, *El final de la Antigüedad en la Gallaecia: la transformación de las estructuras de poblamiento entre Miño y Duero (siglos V al X)*, A Coruña, Pedro Barrié de la Maza, 2004; Álvaro RODRÍGUEZ RESINO, *Do Imperio Romano á Alta Idade Media: arqueoloxía da Tardoantigüidade en Galicia (séculos V-VIII)*, Noia, Toxosoutos, 2005; José Carlos SÁNCHEZ PARDO, *Territorio y poblamiento en Galicia entre la Antigüedad y la Plena Edad Media*, tese de doutoramento inédita, Universidade de Santiago de Compostela, 2008.

⁴ Asímesa, neste senso, que moitas das entidades nomeadas no *Parochiale Suevum* terían unha orixe anterior, romana ou pre-romana, como por exemplo valora arredor dos topónimos “étnicos” deste documento Pablo C. DÍAZ MARTÍNEZ, “El Parochiale Suevum: organización eclesiástica, poder político y poblamiento en la Gallaecia Tardoantigua”, en Jaime Alvar, *Homenaje a José María Blázquez*, VI, Sevilla, Ediciones Clásicas, 1998. Á relación estrutural entre a organización local de época sueva e a romana adiqueille recentemente un traballo específico no que coído ter determinado as liñas xerais da súa evolución: véxase Martín FERNÁNDEZ CALO, “Plinio, o Parroquial Suevo, e a evolución estrutural do poder local galaico na Antigüidade”, *Gallaecia*, 34 (2015), páxs. 175-207.

⁵ Evitarei desenvolver aquí un *status quaestionis* desta controversia, que só afecta colateralmente –e a un nivel excesivamente teórico– á temática do presente estudo. Poden citarse, como achega principal a prol da continuidade, Eduardo PÉREZ PUJOL, *Historia de las instituciones sociales de la España Goda*, II, Madrid, Fernando Fe, 1896; e, a prol da ruptura, Claudio SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *Ruina y extinción del municipio romano en España e instituciones que le reemplazan*, Buenos Aires, Universidad Nacional de Buenos Aires, 1943.

entre esta e o réxime organizativo dos reinos bárbaros. No que ao obxecto do presente estudo respecta –o poder local– as diferenzas son enormes, mesmo antitéticas: a sociedade estruturada por vencellos civís fronte aos persoais; o carácter republicano das curias e maxistraturas romanas fronte o dinástico ou delegado dos *possessores* e *comites* xermánicos; o réxime constitucional do *municipium* fronte a plena dimensión política dos dominios señoriais... O período baixo-imperial, reitero, é o nexa histórico, por imperativo cronolóxico, entrambos os ordenamentos socio-políticos. Mais, representa tamén unha transición estrutural entre eles? Esta cuestión, certamente, atinxe xa non só ao período baixo-imperial, senón á propia coherencia da moderna lectura histórica da *Gallaecia* tardo-antiga.

O presente estudo pretende dar un paso nesta lectura. Xunguiranse así os séculos III, considerado convencionalmente o punto de ruptura entre os períodos alto- e baixo-imperial, e o V, marcado na *Gallaecia* polo colapso das estruturas estatais romanas e a consecuente aparición dun novo marco de desenvolvemento para o poder local galaico. Atenderase fundamentalmente á definición xeográfica estrita da *Gallaecia*, isto é, os antigos *conuentus iuridici* de Braga e Lugo, embora incrementando esta atención aos ámbitos veciños cando se poidan extraer deles analoxías relevantes. A confrontación xeral dos procesos advertidos nestes ámbitos, pola súa banda, atenderá á xeneralidade do Occidente coetáneo.

Partirase dunha valoración da evidencia arredor da vixencia tardo-antiga do *municipium* galaico-romano. A partires disto, os contidos abordaranse dun xeito discursivamente continuo pero dividíndoos, a prol da claridade expositiva, en varios apartados centrados na orixe do réxime municipal galaico-romano, as posturas historiográficas xerais arredor do *municipium* baixo-imperial, os condicionantes estruturais específicos da *Gallaecia* e o correspondente rexistro institucional galaico, e a multifacética influencia do colapso das estruturas imperiais coa implantación sueva no século VI. Finalmente, nas conclusións, sintetizaranse as achegas do estudo.

PERSISTENCIA DO *MUNICIPIUM* NA *GALLAECIA* BAIXO-IMPERIAL

Cal era a forma de organización local na *Gallaecia* baixo-imperial? Xeralmente, no Occidente coetáneo cumpriría identificar aquí o *municipium*, a través do que o Estado interactuaba coas comunidades locais e do que estas se organizaban a si mesmas. Non semella moi aventurado supor, por simple inferencia, que esta fose tamén a forma organizativa básica na *Gallaecia*. Pero tal premisa non se limita a unha suposición, senón que pode verse apoiada polo propio rexistro histórico galaico.

O primeiro testemuño procede das actas do concilio romano de Toledo, do ano 400, onde é mencionado expresamente un *municipium* galaico como patria dun dos bispos asistentes⁶:

Reunidos na igrexa de Toledo os bispos Patruino, Marcelo, Afrodisio, Alaciano, Xocundo, Severo, Leonas, Hilario, Olimpío, Floro, Ortixio, Asturio, Lampio, Sereno, Leporio, Eustoquio, Aureliano, Lampadio e Exuperancio da “Gallaecia”, do “municipium Celenis” do “conuentus” lucense, en total dezanove: os que noutras actas promulgaron sentenza contra a herexía de Prisciliano e os seus acólitos...

Dende logo, resulta estraña a concreción de *origo* para o bispo Exuperancio, toda vez que é a única de entre todos os demais asistentes; mais cómpre sinalar que se cadra estea vencellada á polémica, tratada no mesmo concilio, arredor da súa ordenación en *Celenis*, logo da deposición de Ortixio⁷. Esta igrexa correspóndese sen dúbida ao pobo galaico dos *Cileni*, no recuncho sudoccidental do *conuentus iuridicus* lucense⁸, que experimentaría un tímido desenvolvemento urbano nas localidades de *Aquae Celenae* e *Calidae*, indistintamente dotadas dunha significativa función termal e viaria⁹. No que aquí importa, a expresa designación da *Celenis* baixo-imperial como *municipium* constitúe un precioso testemuño da nomenclatura empregada no seu tempo para designar ás comunidades locais galaicas, precisamente na última década do dominio romano. Mais, é esta designación oficial ou oficiosa? Como se desenvolverá, o termo *municipium* houbo de acadar na *Gallaecia* un sentido xenérico e mutuamente intercambiábel por outras denominacións dende o Alto Imperio. Porén, semella

⁶ *Concilium Toletanum I, praefatio: Conuenientibus episcopis in ecclesia Toletu, id est Patruinus, Marcellus, Aphrodisius, Alacianus, Iucundus, Seuerus, Leonas, Hilarius, Olympius, Florus, Orticius, Asturius, Lampius, Serenus, Leporius, Eustochius, Aurelianus, Lampadius, Exuperantius de Gallaecia, Lucensis conuentus, municipii Celenis, omnes decem et nouem: isti sunt, qui et in aliis gestis aduersus Priscilliani sectatores et haeresem, quam adstruxerat, libellarem direxere sententiam.* Adaptado de Juan TEJADA Y RAMIRO, *Colección de cánones y de todos los concilios de la Iglesia de España y de América*, II, Madrid, Imprenta Real, 1810, páx. 474.

⁷ Conc. Tol. I, *exemplar definitivae*... Este episodio atópase colateralmente consignado tamén en Hidacio de Chaves, *Chronicon*, 31 [25]. Cfr. Carmen CARDELLE DE HARTMANN, “El priscilianismo tras Prisciliano: ¿un movimiento galaico?”, *Habis*, 29, páx. 276; Óscar NÚÑEZ GARCÍA, “Cristianismo, sociedade y poder: origen y evolución de la jerarquía eclesiástica en la Gallaecia antigua”, *Hispania Sacra*, LXV, extra 2 (2013).

⁸ Plinio o Vello, *Naturalis Historia*, IV, 111.

⁹ Fermín PÉREZ LOSADA, “Entre a cidade e a aldea: estudio arqueohistórico dos aglomerados secundarios romanos en Galicia”, *Brigantium*, 13 (2002), páxs. 147 e seguintes.

atopar aquí un sentido sensibelmente xurídico ao concretar a patria local, *origo*, dun particular.

O segundo testemuño, pola súa banda, procede dunha noticia cronística; significativamente a que, no ano 468 –medio século despois de asentados os bárbaros e esmorecidas as estruturas imperiais da *Gallaecia*–, dá peche ao *Chronicon* de Hidacio de Chaves¹⁰:

Vense tamén varios signos e prodixios en lugares da “Gallaecia”. No río Miño, arredor de cinco millas do “municipium Lais”, péscanse, segundo relataron aqueles, cristiáns e piadosos, que os capturarán, catro peixes nunca vistos, dunha nova especie, marcados con letras hebreas e gregas; mais cos números das eras en latín: 365, que pechan o ano; apenas uns meses despois, preto do citado “municipium”, caeu do ceo unha especie de grans tan verdes coma a herba, con forma de lentella e amargos... E outros moitos portentos que serían moi longos de contar.

Temos aquí noticia de dous prodixios que o bispo cronista, propenso ás concepcións “apocalípticas”, semella interpretar en clave numerolóxica¹¹. Independentemente da pertinencia desta interpretación e da propia veracidade da noticia, nada se opón á historicidade do *municipium Lais*, onde Hidacio ubica os feitos. *Lais* redúcese sen dúbida á contorna das veciñas localidades actuais de Laias e Las, e do antigo grande castro de San Cibrao de Las (*Lansbrica*)¹², que por certo experimentou unha tímida reocupación baixo-romana¹³. O termo *municipium*

¹⁰ Hyd., *Chron.*, 253 [247]: *Signa etiam aliquanta et prodigia in locis Gallaeciae peruidentur: in flumine Minio de municipio Lais miliario ferme quinto capiuntur pisces IIII noui uisu et specie, sicut retulere qui ceperant Christiani et religiosi, Hebraeis et Graecis litteris, Latinis autem aerarum numeris insigniti, ita CCCLXV anni circulum continentis; paruo mensum interuallo: haud procul de supra dicto municipio in speciem lenticulae uiridissimorum, ut herba quaedam, forma granorum plena amaritudine defluxit e caelo; et multa alia ostenta, quae memorare prolixum est.* Adaptado de Theodor MOMMSEN, *Scriptores antiquissimi*, XI/2, Berlin, Monumenta Germaniae Historica, 1894, páx. 35.

¹¹ César CANDELAS COLODRÓN, *Análisis de la figura de Hidacio de Chaves a través de los condicionantes socioeconómicos, políticos y culturales de la Gallaecia del siglo V: el Cronicón*, tese de doutoramento inédita, Universidade da Coruña, 2004, páxs. 306 e seguintes; Pablo C. DÍAZ MARTÍNEZ, *El reino suevo (411-585)*, Madrid, Akal, 2011, páx. 100.

¹² Cfr. C. CANDELAS COLODRÓN, *Análisis...*, páx. 256, nota 575.

¹³ José Carlos SÁNCHEZ PARDO, “Castros, castillos y otras fortificaciones en el paisaje sociopolítico de Galicia (siglos IV-XI)”, en Juan Antonio Quirós Castillo e José María Tejado Sebastián, *Los castillos altomedievales en el noroeste de la Península Ibérica*, Bilbao, Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibersitatea, 2012, páxs. 35-38.

amosa aquí un valor estritamente habitacional, pola mención dunha distancia (*miliario ferme quinto; haud procul*) verbo a outras localizacións.

Estas mencións tardo-antigas do *municipium* galaico, en ambos os casos referentes a comunidades secundarias, de ineludíbel orixe indíxena, acreditan a universalidade e longa pervivencia que acadara este título constitucional¹⁴. As mencións do *municipium Lais*, sensibelmente post-romano, e *Celenis*, indubidosamente baixo-romano, están a reproduciren un contexto terminolóxico análogo. Tanto ten que sexan cregos taquígrafos nas actas do concilio romano de Toledo, ou un bispo-cronista no *Chronicon* de Hidacio: en ambos os casos a autoría resposta a persoas de formación romano-cristiá, cunhas convencións terminolóxicas potencialmente idénticas. Incorrería probabelmente nun erro a consideración de que o título *municipium* tivese algún contido rigorosamente oficial –isto é, a denominación expresa dunha dignidade constitucional diferenciada– en tales mencións tardo-antigas: estamos, máis ben, perante a acepción xenérica que este acadara no Baixo Imperio, ao abeiro da igualación xurídica e estatutiva materializada a remates do século I d.C.

O RÉXIME MUNICIPAL GALAICO-ROMANO

A devandita uniformización, orixe do réxime municipal galaico-romano, remóntase ao Edicto de Latinidade de Vespasiano, base legal para o recoñecemento dos *iura e instituta* de todas as comunidades locais hispanas¹⁵; e a súa ulterior constitución en *municipia* conforme ás leis municipais pertinentes. Na Península Ibérica, este proceso houbo de fundamentarse presumibelmente nunha *lex Flauia municipalis* promulgada, canda a Latinidade, na década do 70 d.C. Estas leis constitutivas regulamentaban a organización institucional do *municipium*, que presentaba a seguinte estrutura básica:

- 1º.– un corpo civil xuridicamente privilexiado, na *Gallaecia* coa cidadanía latina;

¹⁴ Martín FERNÁNDEZ CALO, *A organización político-administrativa de Galicia na Antigüidade (séculos II a.C.-VIII d.C.)*, tese de licenciatura inédita, Universidade de Santiago de Compostela, 2015, páx. 56. O mesmo sinalaba, concretamente para o *municipium Lais*, Florentino LÓPEZ CUEVILLAS, “El municipio de Lais”, *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XVIII, 2 (1955). Pola súa banda, E. PÉREZ PUJOL, *Historia de las instituciones sociales...*, páx. 260, cita este mesmo entre os exemplos de supervivencia serodia do *municipium* hispano-romano.

¹⁵ Javier ANDREU PINTADO, “Latinización y municipalización en el Alto Imperio: nuevas perspectivas para el estudio de la Hispania de los flavios”, en Francisco Beltrán Lloris, *Antiqua Iuniora: en torno al Mediterráneo en la Antigüedad*, Zaragoza, 2004; María José BRAVO BOSCH, “Latium maius versus Latium minus en la Hispania flavia”, *Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña*, 13 (2009).

- 2º.- un órgano deliberativo local, denominado xeralmente *ordo decurionum* ou *curia*;
- 3º.- maxistraturas executivas temporais, coma os *quaestores*, *aediles* e *duumviri*.

Na práctica, tales institucións eran moi diversas¹⁶, pero atopan indistintamente unha tímida plasmación directa no rexistro epigráfico da *Gallaecia*¹⁷.

Porén, a adopción deste réxime organizativo foi só unha potencialidade xurídica aberta polo *ius Latii*, que houbo de verse materializada dun xeito gradual e progresivo, e probablemente diverso en cada comunidade. Tradicionalmente prevaleceu unha certa tendencia deica a interpretación restritiva ou “pesimista” da incidencia do *municipium* romano na *Gallaecia*, dentro da que diferentes achegas historiográficas o reducirían a unhas poucas comunidades locais, e nomeadamente ás principais cidades¹⁸. De calquera xeito, mesmo se esta percepción fose completamente atinada, o réxime municipal houbo de condicionar todo o entramado socio-político da *Gallaecia* alto-imperial: en efecto, aínda no caso de que moitas comunidades desbotasen, por desinterese ou incapacidade, a súa constitución en *municipia*, os seus notábeis puideron participar neste sistema por medio da cooptación (*adlectio*) nos órganos deliberativos de *municipia* pre-existentes. Dentro da hipótese dunha municipalización limitada, admítese que esta tendencia xerese relacións estruturais de *adtributio* institucional entre *municipia* e comunidades non municipais subordinadas a eles¹⁹. En troques, a análise pormenorizada da municipalización galaica debuxa un panorama complexo, no que a municipalización houbo de ser directa nuns casos e “adtributa” noutros, sen discriminar o carácter rural ou urbano das comunidades implicadas²⁰. Sexa como for, conclúese que o réxime municipal, directo ou “adtributo”, uniformou a organización local das comunidades da *Gallaecia* romana dende a latinización xurídica en adiante.

¹⁶ Véxanse John NICOLS, “On the Standard Size of the Ordo Decurionum”, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 105 (1988), para os *ordines*; Leonard A. CURCHIN: “The end of local magistrates in the Roman Empire”, *Gerión*, 32 (2014), para as maxistraturas.

¹⁷ En Martín FERNÁNDEZ CALO, “Municipium e municipalización na Asturia e Callaecia romanas”, [no prelo], computo, entroutras referencias documentais menos significativas, 7 *cursum honorum* municipais, 4 *duumviri* e ata 6 *ordines decurionum* no ámbito ástur-galaico.

¹⁸ Véxanse Alain TRANOY, *La Galice Romaine: recherches sur le nord-ouest de la péninsule ibérique dans l'Antiquité*, Paris, Diffusion de Bocard, 1981, páx. 205; G. PEREIRA MENAUT, “Los castella...”, páxs. 263-265; Patrick LE ROUX, “Las ciudades de la Callaecia romana durante el Alto Imperio”, *Gerión*, 14 (1996), páx. 368; Ana María SUÁREZ PIÑEIRO, *A romanización de Galicia*, Noia, Toxosoutos, 2009, páx. 64.

¹⁹ Julián GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, “Ius Latii y Lex Flavia municipalis”, *Mainaké*, 23 (2001), páxs. 122-123, suxire unha incidencia xeneralizada desta municipalización “adtributa” na *Gallaecia*, para a que, con todo, non existen unhas probas concluíntes.

²⁰ M. FERNÁNDEZ CALO, “Municipium...”.

Como consecuencia disto, niveláronse as diferenzas xurídico-legais efectivas entre os vellos estatutos diferenciados: xa dende o século II d.C. proliferaría entre as comunidades hispanas o título xenérico *res publica*²¹, co que estas enfatizaban o seu autogoberno, asimilándose en esencia, e malia as potenciais diferenzas efectivas entre cada unha delas, ao réxime municipal, reproducindo o esquema básico que vén de describirse arriba. Malia a pobreza do rexistro epigráfico do noroeste hispano, testemuñáanse expresamente oito destas *rei publicae* ástur-galaicas²². Dada a posíbel grande extensión da *adtributio* institucional na *Gallaecia*, poida que non todas as comunidades galaicas se desen oficialmente este título; mais semella dende logo admisíbel que o seu número fose moi superior ao testemuñado epigraficamente, pois o cómputo de entidades locais situábase na orde das decenas. Neste senso, sabemos polo excepcional reporte de Plinio o Vello que no século I había un total de corenta *ciuitates*, ou sesenta e dúas se se suma o ámbito ástur²³. Este número non houbo de variar moito no Baixo Imperio, embora se cadra aumentase sensíbelmente pola progresiva fragmentación destas comunidades²⁴. Dende logo moitas, se non todas, do arredor de medio cento de comunidades galaicas que se poden inferir para este período foron xuridicamente *rei publicae*: rexíanse pola lei romana, que asemade recoñecía a súa personalidade xurídica; tiñan unha serie de obrigas cos gobernos provincial e imperial; e, sobre todo, gobernábanse a si mesmas.

O título *res publica*, presente en contextos honoríficos, houbo de se corresponder a outros títulos en contextos diferentes, coma o propio *municipium*, presente nas mencións tardo-antigas de *Celenis* e *Lais*, suxerindo, abofé, que a forma de organización local típica da *Gallaecia* baixo-imperial foi a municipal... Mais isto comporta, certamente, a súa evolución a partires dos trazos que caracterizaran este modelo constitucional no Alto Imperio.

HISTORIOGRAFÍA DO *MUNICIPIUM* BAIXO-IMPERIAL: CRISE OU TRANSFORMACIÓN?

A evolución baixo-imperial do *municipium* concibiuse tradicionalmente como a súa crise terminal, vencellada á progresiva fiscalización por parte do Estado; ao colapso das curias e xa que logo da súa capacidade de auto-goberno; ao devalo

²¹ Julio MANGAS MANJARRÉS, *Aldea y ciudad en la antigüedad hispana*, Madrid, Arco Libros, 1996, páx. 64; Urbano ESPINOSA RUÍZ, *Administración y control del territorio en el Imperio Romano: una aproximación histórica*, Logroño, Universidad de La Rioja, 2006, páx. 28; Christian WITSCHEL, “Hispania en el siglo III”, en Javier Andreu Pintado, Javier Cabrero Piquero e Isabel Rodá de Llanza, *Hispaniae: las provincias hispanas en el mundo romano*, Tarragona, Institut Català d’Arqueologia Clàssica, 2009, páx. 489.

²² M. FERNÁNDEZ CALO, “*Municipium* e municipalización...”.

²³ Plin., *Nat.*, III, 28.

²⁴ M. FERNÁNDEZ CALO, “Plinio, o Parroquial...”, páxs. 198 e seguintes.

urbano e consecuente ruralización; e, en suma, á propia caída do Imperio, cuxa base repousara, dende a súa fundación, na vitalidade das cidades. Con todo, semellante interpretación teleolóxica, e subxectivamente pesimista, da crise terminal da civilización clásica na que entra tamén a do *municipium*, non atopa unha correspondencia rigorosa coa realidade histórica, canda menos ata onde esta pode ser reconstruída hoxe. Todos os procesos aludidos, que conflúen nesta presunta crise, presentaron de feito unha incidencia variábel ao longo do período baixo-imperial. É indiscutíbel que sobre boa parte das fontes históricas pese, dende o século III, unha “conciencia de crise”²⁵. Con todo, nin sequera nese século, caracterizado efectivamente polas continuas usurpacións e unha prolongada creba da autoridade imperial, se deu unha degradación absoluta –en todos os territorios e en todos os sectores– das estruturas económicas, sociais e políticas²⁶. As valoracións arbitraristas das fontes conservadas, que reproducen as inqedanzas de determinados grupos sociais –obviamente non as da sociedade en conxunto– non poden ser transpoladas, sen a debida crítica, á visión histórica actual²⁷. A degradación material –económica ou tecnolóxica– é inadmisíbel no período baixo-romano; pero obviamente si houbo grupos sociais que viron degradada a súa posición en beneficio doutros. Semellante dinámica incidiu fortemente neste período, no que se incrementaron as diferenzas sociais²⁸ e a aristocracia romana acadou o seu máximo desenvolvemento e asimilación inter-provincial²⁹. Os seus capitais non se invertiron xa nos monumentos e prácticas everxéticas que caracterizaran o período alto-romano, senón no mantemento e expansión das súas posesións fundiarias e clientelas³⁰. É esta transformación social, non a degradación económica, quen vai condicionar o desenvolvemento municipal no Baixo Imperio.

Asemade, cómpre valorar tamén o papel do Estado. Como é ben sabido, o sistema administrativo romano repousou sobre a autonomía local, pero a recorrencia ao intervencionismo estatal foi paulatinamente ascendente ao longo dos séculos

²⁵ Géza ALFÖLDY, *Nueva historia social de Roma*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2012, páx. 277.

²⁶ C. WITSCHEL, “Hispania...”, páx. 474.

²⁷ Véxanse CHRIS WICKHAM, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean (400-800)*, Oxford, Oxford University Press, 2005, páxs. 62-63, arredor das fontes eclesiásticas; Averil CAMERON, *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 375-700*, London-New York, Routledge, 2012, páxs. 84-85, arredor das lexislativas.

²⁸ Gonzalo BRAVO CASTAÑEDA, *Diocleciano y las reformas administrativas del Imperio*, Madrid, Akal, 1991, páx. 41; A. CAMERON, *The Mediterranean...*, páx. 95.

²⁹ Bryan WARD-PERKINS, “The Cities”, en Averil Cameron e Peter Garnsey, (eds), *The Cambridge Ancient History*, XIII, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, páxs. 384-386; Elio Lo CASCIO, “The New State of Diocletian and Constantine: from the Tetrarchy to the Reunification of the Empire”, en Alan K. Bowman, Peter Garnsey e Averil Cameron, *The Cambridge Ancient History*, XII, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, páx. 180.

³⁰ Leonard A. CURCHIN, “The role of civic leaders in Late Antique Hispania”, *Studia historica-Historia antiqua*, 32 (2014), páx. 298.

que seguiron á implantación primixenia do *municipium*. Neste senso, é en esencia atinado sinalar que na Baixa Romanidade o control burocrático imperial sobre o *municipium* se viu fortemente incrementado³¹; pero isto vencéllase á propia institucionalización e centralización do Estado, proceso continuo dende o mesmo establecemento do Principado³². Esta tendencia, certamente, intensificaríase durante a chamada “anarquía militar” do século III, cando o goberno imperial se arredou dos consensos xurídicos que definiran o período alto-romano, tanto en relación ao Senado como aos gobernos locais³³. A estabilización política da Tetrarquía sancionaría parte das solucións circunstanciais do período precedente; e así a nova concepción “autocrática” do poder, o “Dominado”, caracterizaría o entramado socio-político dos séculos IV e V, condicionando, asemade, a relación estrutural baixo-imperial entre o Estado central e a comunidade local.

OS COMPROMETEDORES CONDICIONANTES ESTRUCTURAIIS

No Baixo Imperio, xa que logo, o *municipium* seguiu a ser a célula básica do artellamento político-administrativo e o réxime constitucional da xeneralidade das comunidades locais do Occidente. Mais, obviamente, evolúu. O *municipium* baixo-romano difire sensibelmente do alto-romano: se no intre da súa implantación primitiva na *Gallaecia* estaba xa nunha fase de “madurez”, no que as intituicións que se mencionaron anteriormente atopaban unha plasmación máis exacta, nos séculos subseguintes estas veríanse progresivamente desdebuxadas. Así como o *municipium* ficaba impertérito como referente básico da organización civil, outros actores emerxentes ían anicando a súa influencia socio-política. O *municipium* adaptábase a uns novos condicionantes históricos, tanto internos coma externos a el, que poden ser sintetizados nos seguintes factores:

- 1º.– a tendencia “autocrática” do Estado imperial, que vai impor unha progresiva fiscalización externa ao *municipium*;
- 2º.– as propias mudanzas institucionais, consistentes no devalo relativo das institucións municipais tradicionais fronte a outras novas “emerxentes”;
- 3º.– a tendencia “centrífuga” das sub-unidades sociais e territoriais constituíntes do *municipium*.

³¹ B. WARD-PERKINS, “The Cities...”, páxs. 375-381.

³² Véxase U. ESPINOSA RUÍZ, *Administración...*, páx. 43, sinalando isto xa no devir histórico alto-imperial.

³³ *Ibid.*, páx. 47; Peter HEATHER, “State, Lordship and Community in the West (c. A.D. 400-600)”, en Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins e Michael Whitby, *The Cambridge Ancient History*, XIV, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, páxs. 438 e 455; M. FERNÁNDEZ CALO, *A organización...*, páx. 72.

Derívase, pois, deste esquema básico, un triple condicionamento estrutural –respectivamente externo, interno e subalterno– do *municipium* baixo-romano, tendente á transformación do seu organigrama “clásico”, e moi significativamente ao devalo da súa influencia relativa fronte a outras formas de organización socio-política alleas a el.

FUNDUS E PATROCINIUM

Como é ben sabido, o *municipium* romano non conformaba un suxeito fisicamente homoxéneo, senón que diferenciaba a cidade (*urbs*) da súa xurisdición rural (*ager*); a cal asemade incluía múltiples núcleos de moi diversa tipoloxía. Sen dúbida, na *Gallaecia*, que incluíu *municipia* de mínima entidade urbana, a *urbs* tivera sempre unha importancia relativamente reducida. De calquera xeito, na Baixa Romanidade a tendencia global vai ser efectivamente o reforzamento deste carácter “rural”.

En termos político-institucionais, cómpre concibirmos este proceso simplemente como a perda de peso relativo da *urbs* fronte ao seu *ager*. De feito, a devandita ruralización non amosa unha plasmación unívoca no rexistro arqueolóxico. Moitos dos núcleos urbanos secundarios que se desenvolveran na *Gallaecia* canda a latinización xurídica sobreviviron ata moito despois do colapso das estruturas imperiais romanas; pero a cesura que se advirte na súa ocupación entre remates do século IV e comezos do V³⁴ revela que o seu devalo houbo de escomezar xa no Baixo Imperio. Pola contra, este aspecto da evolución urbana da *Gallaecia* oponse, dende o século III, ao notábel desenvolvemento das principais cidades, nas que tanto a actividade edilicia pública como a privada, expresadas respectivamente nas obras de fortificación³⁵ e no enriquecemento das *domus* urbanas³⁶, viviron un pulo sen precedentes. En termos materiais, esta dinámica amosa pois unha

³⁴ Véxase, en termos xerais para os exemplos da actual Galiza, F. PÉREZ LOSADA, “Entre a cidade...”, páxs. 340-341. Segundo Juan L. NAVEIRO LÓPEZ, *El comercio antiguo en el NW peninsular: lectura histórica del registro arqueológico*, A Coruña, Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón, 1991, páx. 176, estes centros perderon influencia precisamente polo emerxer das *uillae*.

³⁵ A. TRANOY, *La Galice...*, páxs. 409-412; M. FERNÁNDEZ CALO, *A organización...*, páxs. 75-76. As obras de fortificación en cidades galaicas vencéllanse a unha tendencia común en todo o Occidente coetáneo: véxase B. WARD-PERKINS, “The Cities...”, páx. 389.

³⁶ Véxanse por exemplo, arredor do desenvolvemento baixo-romano das cidades de Lugo e Braga, Ana María SUÁREZ PIÑEIRO, “O desenvolvemento territorial dunha cidade con 2000 anos de historia: Lucus Augusti”, *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, 13 (2006-2008), páx. 315; Manuela MARTINS e Luís FONTES, “Bracara Augusta: balanço de 30 anos de investigación arqueológica na capital da Galécia Romana”, en Ricardo González Villaescusa e Joaquín Ruíz de Arbulo, *Simulacra Romae II: Rome, les capitales de province (capita provinciarum) et la création d'un espace commun européen*, Reims, Société archéologique champenoise, 2010.

expresión ambivalente. Sen dúbida estamos perante un proceso complexo; mais, sen ánimo de entrar nunha cuestión só colateralmente vinculada á temática do presente estudo, coido que pode entenderse dende unha perspectiva esencialmente materialista: a concentración da actividade económica, das familias aristocráticas provinciais e dos seus capitais non agrícolas nas principais cidades en detrimento das secundarias. Nunha palabra: o avance da xerarquización urbana.

Exposto este preceptivo matiz arredor do carácter multifacético da evolución urbana da *Gallaecia* baixo-imperial, cómpre atendermos á expresión socio-política do mesmo proceso, que si atopa aquí un interese directo. En xeral, na Baixa Romanidade o *ager* vaise ir arredando do control municipal, o que conforma unha tendencia estrutural tardo-antiga, con continuidade no período post-romano, dirixida á materialización da independencia fáctica dos *territoria* rurais fronte ás cidades, e á confirmación do poder patrimonializado dos seus *possessores* fronte ao goberno “constitucional” do *municipium*³⁷.

Este proceso, que na súa xeneralidade incide globalmente en todo o Occidente romano, vencéllase na *Gallaecia* a unhas decisivas transformacións do espazo rural. Figuran aquí en primeiro lugar as *uillae* galaico-romanas, cuxo desenvolvemento despunta dende o século III³⁸ ata confluír dende logo coa riqueza e o refinamento que caracteriza esta tipoloxía habitacional³⁹. Porén, non só expresan a asimilación cultural das elites galaicas deste tempo, senón, fundamentalmente, unhas determinadas transformacións económicas: a organización do espazo agrario en grandes explotacións e o desenvolvemento dunha elite rendista. Coma en todo o Imperio, a proliferación das *uillae* rurais asóciase á deserción urbana da aristocracia, máis ou menos vencellada á fiscalización estatal do *municipium*⁴⁰. Con todo, isto só supón un aspecto parcial deste fenómeno: nas *uillae* enxérgase tamén a culminación dun proceso lineal de reforzamento material das elites galaico-romanas, cuxo punto de orixe se atopa, esencialmente, no *ius Latii*, que abraira o

³⁷ Véxanse C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Ruina...*, páx. 16; Pablo C. DÍAZ MARTÍNEZ, “La Hispania Visigoda (257-611)”, en Pablo C. Díaz Martínez, Celia Martínez Maza e Francisco Javier Sanz Huesma, *Hispania tardoantigua y visigoda*, Madrid, Istmo, 2007, páxs. 449-450 e 482; John Hugo Wolfgang Gideon LIEBESCHUETZ, “Administration and Politics in the Cities of the Fifth to the mid Seventh Century”, en Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins e Michael Whitty, *The Cambridge Ancient History*, XIV, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, páx. 208.

³⁸ A. TRANOY, *La Galice...*, páx. 413-419; C. A. F. ALMEIDA, “Arqueoloxía...”, páx. 196.

³⁹ Existen significativos exemplos de mosaicos en *uillae* rurais galaicas, que, coma entre as *domus* urbanas, adoitan datarse nos séculos III e IV. Véxase, por exemplo, Fernando ACUÑA CASTROVIEJO e María José ALLES LEÓN, “Nuevas aportaciones a los mosaicos romanos de Galicia”, *Anales de prehistoria y arqueología*, 17-18 (2001-2002), páxs. 365-374.

⁴⁰ Véxase BRAVO CASTAÑEDA, *Diocleciano...*, páxs. 30-31, arredor deste proceso na aristocracia senatorial desprazada pola ecuestre dos postos de poder.

proceso de privatización da propiedade agraria⁴¹ e a consecuente creación de *fundi*, dominios agrícolas. A progresiva concentración deste capital fundiario –resultado inherente á evolución paulatina dun modo de produción arcaico fundamentado na agricultura– constitúe a principal razón do desenvolvemento baixo-romano das *uillae* da *Gallaecia*. Nelas advértense, asemade, desenvolvementos diverxentes⁴² que poden entenderse na mesma concentración de propiedades: a racionalización, por parte das familias propietarias, das súas explotacións agrícolas logo das herdanzas ou adquisicións.

No período baixo-romano, os grandes propietarios galaicos van ver progresivamente reforzada a súa posición social coa concentración do capital agrario; amais tamén, en termos intrinsecamente sociais, co desenvolvemento das institucións clientelares. O grande propietario romano, *dominus*, reitor da súa familia aristocrática, era tamén *patronus* dun grande corpo social de clientes, escomezando polos labregos dependentes en réxime de colonato, condición xurídica que atoparía neste período un amplo desenvolvemento⁴³. Obviamente, o *patrocinium*, vella institución do dereito romano correspondente a outras análogas doutras sociedades antigas –e posteriores–, non conforma unha innovación baixo-imperial; mais si é neste período cando acada o seu meirande desenvolvemento. Isto semella claro na *Gallaecia*, onde a confluencia da sociedade provincial cos estándares xerais romanos incluíu o desenvolvemento das elites propietarias e as institucións de dependencia a elas asociadas. Porén, é característico deste período o incremento da influencia destes vínculos clientelares, que non van discriminar ao *ordo curialis*⁴⁴, outrora máis independente e agora dobremente fiscalizado pola política estatal e as estratexias sociais da aristocracia. Así como o período alto-imperial fora o marco de desenvolvemento dos vínculos civís, o que na *Gallaecia* resulta evidente coa concesión do *ius Latii* e o consecuente proceso de municipalización, o baixo-imperial socavará progresivamente estes vínculos a prol da dependencia persoal de determinados *patroni* que obviamente coincidiron, en xeral, coa clase social capacitada materialmente para soste clientelas: a aristocracia fundiaria.

⁴¹ Carlos Alberto Ferreira de ALMEIDA, “O Castrejo sob o domínio romano: a sua transformação”, en Gerardo PEREIRA MENAUT, *Estudos de Cultura Castrexa e de Historia Antiga de Galicia*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1983, páx. 192.

⁴² J. C. SÁNCHEZ PARDO, “Castros...”, páx. 33, alude ao devalo e abandono de certas *uillae* galaicas fronte ao pulo doutras.

⁴³ De feito, como sinalan Abilio BARBERO e Marcelo VIGIL, *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*, Barcelona, Crítica, 1986, páxs. 22-23, recollendo as achegas de István HAHN, “Das bäuerliche Patrocinium in Ost und West”, *Klio*, 50 (1968), as figuras de *dominus* e *patronus* asimiláronse *de facto* no período baixo-romano.

⁴⁴ Purificación ÚBRIC RABANEDA, *La Iglesia y los Estados bárbaros en la Hispania del siglo V (509-507)*, tese de doutoramento inédita, Universidad de Granada, 2003, páx. 77.

A extensión do *patrocinium* baixo-romano conforma un factor básico no que ineludibelmente cómpre incardinar a outra grande transformación rural deste período: a revitalización castrexa⁴⁵. Abofé, se en esencia a partires da latinización xurídica o poboamento castrexo experimentara un devalo continuado, dende o século III a tendencia invírtese, conducindo outra volta ao desenvolvemento dos lugares de habitación en altura. A poboación que ocupou os “castros serodios” da *Gallaecia* tivo probabelmente unha caracterización diversa, como diversas son as tipoloxías daqueles e as funcións que se lles infiren⁴⁶. Con todo, presumibelmente boa parte dos efectivos demográficos responsábeis deste renacemento castrexo procedeu da propia poboación que nunca os abandonara; cuxa cultura e organización social se cadra diferise substancialmente dos *uicani* e dos traballadores das *uillae*. Ao contrario deles, o modo de vida da poboación dos castros ficara en grande medida alleo á latinización xurídica e ao consecuente reforzamento dos vencellos civís que caracterizaran a Alta Romanidade da *Gallaecia*: sendo menor a influencia da civilización romana entre eles, semella previsíbel que tamén fosen meirandes as remanencias culturais pre-romanas. Isto significa que estamos probabelmente perante comunidades moi independentes, subdesenvolvidas, entre as que os “primitivos” vencellos de parentesco pesaban máis na súa adscripción socio-política do que na xeneralidade das comunidades labregas e urbanas do seu tempo⁴⁷. Porén, o proceso baixo-romano de revitalización dos castros incardínase indefectibelmente no mesmo contexto histórico cás restantes transformacións deste período; ou sexa, na influencia da aristocracia fundiaria⁴⁸. En efecto, a estrutura do latifundio romano era compatíbel con relacións de produción moi diversas, e a inclusión nel de grupos xentilicios escasamente asimilados á cultura romana,

⁴⁵ A. TRANOY, *La Galice...*, páxs. 419-422; C. A. F. ALMEIDA, “Arqueoloxía...”, páxs. 192-193.

⁴⁶ Distinguen emprazamentos e funcións diferentes, presumindo que os viarios, fronte aos agrícolas, se vencellarían ao control militar do territorio, Álvaro RODRÍGUEZ RESINO, “Ciudades, vicus, castra y villae en el NW durante la tardoantigüedad: ensayo de un modelo arqueohistórico para el período”, *Gallaecia*, 26 (2007), páxs. 137-138; J. C. SÁNCHEZ PARDO, “Castros...”, páxs. 34-38.

⁴⁷ Certamente, o desenvolvemento destas comunidades podería asimilarse ao aparente rexurdimento das culturas autóctonas na xeneralidade do Occidente baixo-romano. Dos factores aludidos como parte deste proceso –concretamente a recuperación do gusto artístico propio da cultura arqueolóxica de La Tène– por Ramsay MACMULLEN, “The Celtic Renaissance”, en Ramsay MacMullen, *Changes in the Roman Empire: Essays in the Ordinary*, Princeton, Princeton University Press, 1990, se cadra só poderíamos atopar na *Gallaecia* o *economic decline*; ou máis ben –feitas xa arriba as debidas valoracións historiográficas arredor da Baixa Romanidade– a expansión destes grupos sociais, relativamente subdesenvolvidos e refractarios á influencia cultural romana.

⁴⁸ Felipe ARIAS VILAS, “Apuntes sobre a ocupación do territorio na Galicia Baixorromana: castros e vilas”, en *Galicia da romanidade á xermanización: problemas históricos e culturais*, Santiago de Compostela, Museo do Pobo Galego, 1993, páx. 204; P. C. DÍAZ MARTÍNEZ, “La Hispania...”, páx. 324; Anselmo LÓPEZ CARREIRA, *O reino medieval de Galicia: contribución a unha historia política*, Vigo, A Nosa Terra, 2008, páx. 42; J. C. SÁNCHEZ PARDO, “Castros...”, páxs. 33-34.

con ampla independencia socio-política pero con obrigas económicas verbo aos *possessores*, vese amplamente constatada no marco circunmediterráneo romano⁴⁹.

As transformacións rurais do Baixo Imperio na *Gallaecia* veñen confirmar o forte desenvolvemento das bases socio-económicas da aristocracia fundiaria deste período, en consonancia coas tendencias xerais do Occidente. O poder “civil” ou “constitucional” do *municipium* perde parte da súa influencia social fronte ao *patrocinium* aristocrático. E o *fundus*, pola súa banda, convértese *de facto* nunha realidade socio-política autónoma fronte ao *municipium*.

CARGOS IMPERIAIS NO *MUNICIPIUM*: UN *CURATOR* EN ASADUR?

Fronte a estas decisivas transformacións, incidentes na xeneralidade do Imperio –e nomeadamente a súa metade occidental– pero materializadas no seo de cada *municipium* e cada *fundus*, a autoridade imperial ficaría ancorada nunha lóxica administrativa esencialmente alto-romana. Procurouse, así, favorecer o control estatal do *municipium*, nun tempo no que esta entidade estaba a ver reducida a súa influencia socio-política.

Na *Gallaecia*, o exemplo máis evidente deste incremento do control imperial cónfórmalo, a remates do século III, a súa propia constitución como provincia coa tripartición da vella *Citerior*, innovación que houbo de reformular a relación bilateral entre os *municipia* galaicos e o Estado⁵⁰. Porén, cómpre centrarmos aquí o exame histórico na influencia que estas innovacións tiveron sobre o poder local. En efecto, a mediatización baixo-imperial do *municipium* manifestouse, dun xeito directo, no nomeamento de cargos co cometido expreso de asistir aos gobernos locais. Malia que o *defensor ciuitatis* conforma sen dúbida a figura paradigmática desta praxe política, tan vencellada á inoperancia baixo-romana das institucións municipais tradicionais, tales nomeamentos foron moi diversos e abranguiron un amplo desenvolvemento histórico. En certa medida, esta praxe política é tan vella coma o propio *municipium*, réxime constitucional local que conviviu sempre co poder supra-local –republicano ou imperial– romano; pero a súa recorrencia emerxería especialmente a partires do século II, ata adquirir no Baixo Imperio un rol estrutural.

⁴⁹ Abilio BARBERO e Marcelo VIGIL, “Sobre los orígenes sociales de la Reconquista: cántabros y vascos desde fines del Imperio Romano hasta la invasión musulmana”, en Abilio Barbero e Marcelo Vigil, *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*, Barcelona, Ariel, 1984, páxs. 91-92. Véxase tamén Julio CARO BAROJA, *Los pueblos de España*, I, Madrid, Istmo, 1976, páxs. 213-217.

⁵⁰ Verbo á provincia baixo-imperial galaica, véxanse Casimiro TORRES RODRÍGUEZ, “Límites geográficos de Galicia en los siglos IV y V”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 14 (1949), pág. 383; A. TRANOY, *La Galice...*, páxs. 402-403; P. C. DÍAZ MARTÍNEZ, “La Hispania...”, páxs. 280 e 442; J. LÓPEZ QUIROGA, *El final...*, pág. 30; C. WITSCHERL, “Hispania...”, pág. 486; M. FERNÁNDEZ CALO 2015, *A organización...*, páxs. 82-83.

Consérvase na *Gallaecia* un interesante testemuño potencialmente asimilábel a un destes nomeamentos imperiais: a estela de Asadur (Maceda), exemplo excepcional de epigrafía honorífica galaico-romana⁵¹:

A república dos Interámicos (?) a Quinto Licinio Vexeto: alén doutros moitos servizos, co seu infatigábel coidado e habilidade foron conseguidas unhas contas equitativas co Fisco.

Como se observa, estamos perante a homenaxe dunha comunidade local, presumibelmente a *res publica Interamicorum*, a un particular, Quinto Licinio Vexeto, polo seu *coidado e habilidade (cura et industria)* nunha favorábel negociación co Fisco romano. Esta función, canda as propias solucións léxicas do texto, que xungen elocuentemente as voces latinas *cura* e *res publica*, suxiren a asimilación deste Licinio Vexeto a un *curator rei publicae*.

Os *curatores* conforman un dos cargos de nomeamento ou sanción imperial máis recorrentes da praxe gobernativa romana⁵². Inicialmente reducíronse a delegados, de rango senatorial ou ecuestre, expresamente nomeados polo emperador para a asistencia de gobernos locais afectados por diversas necesidades específicas⁵³; embora sobre todo financeiras, actuando *as interlocutor between the curia and the imperial government to which the revenue of taxation belonged*⁵⁴. Abofé, esta é a función exacta que se advirte en Asadur. Vai ser no período baixo-romano cando estes cargos adquiren un rol máis sistemático e estrutural, chegando a suplantaren as funcións das tradicionais maxistraturas municipais⁵⁵. Con todo, isto acontece canda unha transformación decisiva desta institución: o seu vencellamento non a senatoriais ou ecuestres nomeados expresamente dende Roma, senón ás propias elites locais, que conciben a sanción imperial como un elemento para prestixiaren o seu desempeño público. Os *curatores* disócianse, pois, na Baixa Romanidade da mediatización imperial dos gobernos locais, asimilándose en troques ao propio *cursum honorum* municipal e desprazando así ás institucións tradicionais⁵⁶.

⁵¹ Texto latino (AE 1973, 317): *Q(uito) Licinio Ueget[o] | res p(ublica) Int(eramicorum?) | super alia conplura merita | pares cum Fisco | rationes infatigabili cura et | industria eius | consecuta.*

⁵² L. A. CURCHIN, “The end...”, páxs. 280 e seguintes.

⁵³ Cfr. Laurent LAMOINE, *Le pouvoir locale en Gaule Romaine*, Paris, Blaise-Pascal, 2009, páx. 51; L. A. CURCHIN, “The end...”, páx. 280.

⁵⁴ Michael KULIKOWSKI, *Late Roman Spain and its Cities*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2010, páx. 44.

⁵⁵ L. A. CURCHIN, “The end...”, páxs. 180 e seguintes.

⁵⁶ Jean-Michel CARRIÉ, “Developments in provincial and local administration”, en Alan K. Bowman, Peter Garnsey e Averil Cameron, *The Cambridge Ancient History*, XII, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, páxs. 295-296; M. KULIKOWSKI, *The Cities...*, páx. 44; L. A. CURCHIN, “The end...”, páxs. 276 e seguintes.

Dada a hipotética datación severiana da estela de Asadur⁵⁷, Licinio Vexeto situárase na caracterización temperá da institución; comportando, en calquera caso, a inhibición das maxistraturas municipais tradicionais da *res publica Interamicorum* na súa negociación bilateral coas autoridades fiscais romanas. Isto asimila intimamente o ritmo de evolución política da *Gallaecia* ao da xeneralidade do Imperio, no que as maxistraturas comezaban a ver solapadas as súas funcións con estas figuras de designación ou confirmación imperial, tendencia que non se limita á mediatización do *municipium* por parte do poder central; senón tamén, como vimos, á valoración, por parte das elites locais, deste prestixiamento externo para as súas estratexias sociais particulares.

IMPLICACIÓN FISCAL DAS CURIAS: O MOIO DE PONTE PUÑIDE

Unha das innovacións máis trascendentais da Tetrarquía, base material dunha nova dimensión do Estado pero dentro dunha lóxica administrativa conservadora, foi a reforma da fiscalidade. En efecto, a tributación romana post-diocleciana fundamentouse na avaliación e recadación do principal imposto, a *iugatio-capitatio*, polos propios *municipia*, e non se dirixiu só á satisfacción dos gastos do Estado senón tamén ás propias necesidades municipais⁵⁸. Con este fin, as curias nomeaban os *exactores* e, en caso de resultar inferior o recadado ás expectativas, habían de cadralo cos seus patrimonios. A comprometida responsabilidade fiscal situou ao *ordo curialis* nunha situación ambivalente⁵⁹: se uns viron unha oportunidade para medraren a través da corrupción, isto xeralmente se concibiou como un labor indesexábel que ademais reduciu o vello prestixio público deste corpo social; o que, en fin, motivou comunmente a deserción das responsabilidades curiais e a autoritaria pero infrutuosa lexislación imperial ao respecto. Nesta situación, as autoridades provinciais víronse na obriga de mediatizaren a recadación tributaria, que pasou a depender progresivamente de *numerarii*, funcionarios dependentes directamente do gobernador provincial ou do Prefecto do Pretorio⁶⁰.

Coa constitución da provincia e os propios condicionantes estruturais da *Gallaecia*, onde a meirande parte das comunidades locais eran fortemente rurais,

⁵⁷ P. LE ROUX, “Las ciudades...”, cit., páx. 375.

⁵⁸ LUIS A. GARCÍA MORENO, *Estudios sobre la organización administrativa del reino visigodo de Toledo*, Madrid, Instituto Nacional de Estudios Jurídicos, 1974, páx. 50; Mireille CORBIER, “Coinage and taxation: the state’s point of view, A.D. 193-337”, en Alan K. Bowman, Peter Garnsey e Averil Cameron, *The Cambridge Ancient History*, XII, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, páxs. 371-372.

⁵⁹ Véxase C. WICKHAM, *Framing the Early Middle Ages...*, páx. 68.

⁶⁰ L. A. GARCÍA MORENO, *Estudios...*, páxs. 43 e 49-51; G. BRAVO CASTAÑEDA, *Diocleciano...*, páx. 44; P. UBRIC RABANEDA, *La Iglesia...*, páxs. 78-79.

puidera inferirse a recorrencia aquí da solución “externa” dos *numerarii*. Con todo, malia a pobreza da documentación dispoñíbel, un documento excepcional vén constatar expresamente que, nas derradeiras décadas do dominio romano da *Gallaecia*, as curias mantiñan un papel relevante na recadación fiscal. Refirome, por suposto, ao moio de Ponte Puñide (Gonzar, O Pino), *modius* de bronce cun substancioso campo epigráfico⁶¹:

Lei de moio conforme ao sacro mandato dos nosos señores Valentiniano, Valente e Graciano; por orde do vicario Mario Artemio, varón clarísimo, e coidado dos “principales” Potamio e Quenciano.

O *modius*, empregado deica o 364/375 para a exacción fiscal en especie, contén xa que logo —e embora probabelmente fose fraudulento⁶²— a certificación da legalidade dos seus pesos e medidas: a lei dos emperadores Valentiniano, Valente e Graciano, a orde do *uicarius* Mario Artemio, e finalmente o coidado (*cura*) dos *principales* Potamio e Quenciano na súa elaboración. O papel destes últimos en relación ao moio non é máis ca especulativo, ao figurar no texto orixinal unha simple abreviatura, CVR⁶³, da que se pode inferir tanto un participio latino (*curantibus*, encargándose); ou ben un substantivo (*curatoribus*, encargados). Neste segundo caso obteríase a designación de Potamio e Quenciano como *curatores*, asimilándoos, dada a natureza fiscal do documento, á figura do *curator* ou *exactor ciuitatis*: o encargado, por designación da curia, das exaccións fiscais no seu *municipium*⁶⁴. Porén, se cadra sexa preferíbel a lectura do participio, toda vez que a redacción do texto o separa do título *principales*, e en caso de seren ambos substantivos cumpriría pensar nunha secuencia copulativa: *curatores et principales*.

Este non conforma, obviamente, un argumento decisivo; mais de calquera xeito tal indefinición non afecta excesivamente ao sentido do texto, cuxo interese para o presente estudo é outro: o título *principalis*, compartido por Potamio e Quenciano. No contexto cronolóxico do documento, este non se reduce a un calificativo xenérico senón que impón a dignidade de *principales curiae* para

⁶¹ Texto latino (CIRG I, 87): *Modii l(ex) iuxta sacram iussio[n]em ddd(ominorum) nnn(ostrorum) Ualentiniani Ualent(i)s et Gratiani inuictissimorum | principum iubente Mario Artemio u(iro) c(larissimo) ag(ente) uic(ariam) p(raefecturam) cur(antibus?) Potamio et Quentiano principalibus.*

⁶² L. A. CURCHIN, “The role...”, pág. 291, suxire expresamente que as súas medidas inexactas se deberían á corrupción propia da cultura política da época.

⁶³ Cfr. Andrés MARTÍNEZ SALAZAR, “El modio de Ponte Puñide”, *Boletín de la Real Academia Gallega*, 79 (1913), pág. 182.

⁶⁴ Véxase, arredor deste cargo e a sinonimia das citadas denominacións, L. A. GARCÍA MORENO, *Estudios...*, pág. 50.

os devanditos persoeiros⁶⁵. Este título, como indica a súa propia nomenclatura, referíase ao núcleo de primeira dignidade, ou *executive committee*⁶⁶, das curias; que no Baixo Imperio tendeu a acumular as funcións deste órgano.

A que curia pertencían os *principales* Potamio e Quenciano? Sen entrarmos no terreo das especulacións e asumindo como premisa razoábel que o moio se atopou en Ponte Puñide porque se empregou como medida dos cobros tributarios dos *possessores* galaico-romanos da contorna desta localidade⁶⁷, emerxen varios elementos de xiúzo:

- 1º.– O organigrama administrativo. O campo epigráfico do moio situaría, ordeando a atención dos cobros tributarios á lei imperial en curso, ao *uicarius Hispaniarum*. Neste senso, o suxeito executor da orde podería asimilarse ao seguinte nivel no organigrama administrativo baixo-imperial: a provincia; o que levaría aos *principales* en cuestión á curia da capital provincial⁶⁸. Con todo, segundo xa se avanzou, os suxeitos encargados da recadación tributaria procedían dos *municipia* ou, no seu defecto, de axentes provinciais, os *numerarii*. Isto dificulta a implicación da curia da capital provincial nunha función estraña a ela, cuxa relación estrutural coa vicaría hispana se desenvolvía, coma a de todos os demais *municipia*, a través do goberno provincial.
- 2º.– O lugar de achado. Fronte ao dito, a orde do *uicarius* ben puido estar dirixida a todos os *municipia* sen necesidade dunha insólita intermediación da curia da capital provincial. Dado que o moio foi achado en Ponte Puñide, cuxa contorna probabelmente se adscribise á xurisdición local da *ciuitas Coporum*⁶⁹, cumpriría reducir a ela a curia en cuestión.
- 3º.– Unha hipotética *adtributio* fiscal. Se a devandita *ciuitas* dependía doutra para sufragar as súas obrigas fiscais, a curia en cuestión desprazárase

⁶⁵ A. MARTÍNEZ SALAZAR, “El modio...”, pág. 183; Rafael de UREÑA, “El modius de Ponte Puñide”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 66 (1915), pág. 502; L. A. CURCHIN, “The role...”, pág. 289.

⁶⁶ L. A. CURCHIN, “The end...”, pág. 277.

⁶⁷ En efecto, o moio, sendo un instrumento móbel, puido chegar a Ponte Puñide por outras moitas razóns: unha reutilización ou tesaurización posterior, unha enchente fluvial, un asalto aos *exactors* encargados, etcétera. Con todo, os datos positivos dos que se dispón –o lugar do achado e a data contida– cominan ineludibelmente a centrar neles a valoración do documento.

⁶⁸ Cómpre xustificar esta expresión, no canto da referencia explícita a unha localidade. Como é ben sabido, Braga foi tradicionalmente considerada a capital da *Gallaecia* romana, noción que con todo pode vir motivada polo seu protagonismo eclesiástico tardo-antigo, pero non se atopa en absoluto verificada por documentación específica da época. Cfr. Géza ALFÖLDY, *Provincia Hispania Superior*, A Coruña, Universidade da Coruña, 2002, pág. 62.

⁶⁹ Cfr. Manuel Carlos GARCÍA MARTÍNEZ, “Datos para la reducción geográfica de los capori”, *Compostellanum*, 17 (1972), págs. 23-35.

a outra hipotética comunidade. Neste caso cumpriría pensar en Lugo, a cidade máis próxima e sé do *conuentus iuridicus* alto-romano, ou ben, outra volta, na propia capital provincial.

O lugar de achado conforma, pois, o principal elemento de xuízo, tanto para valorar a relación da comunidade local que ocupaba ese espazo en época romana, como para calibrar a implicación de cidades externas, nomeadamente Lugo e a capital provincial. Semella, en calquera caso, que algunha curia da *Gallaecia* se viu implicada na facturación do recipiente e no labor fiscal ao que serviu; o que canda menos acredita a plena operatividade destes órganos municipais. Certamente, a posibilidade de que esta curia se adscribise directamente á *ciuitas Copororum*, comunidade secundaria e rural, enfatiza a excepcionalidade do testemuño. E coido que tal opción ten grandes visos de verosimilitude: non só o lugar de achado, senón a propia elusión da *origo* dos *principales* nomeados no campo epigráfico, apoia a súa relación coa *ciuitas* na que se empregase o moio. Se Potamio e Quenciano certificaron a legalidade do mesmo, é que a súa identidade resultaba significativa para os contribuíntes.

O *MUNICIPIUM* SEN O ESTADO: A IRRUPCIÓN BÁRBARA

Segundo se amosou ata aquí a través da análise pormenorizada do rexistro histórico dispoñíbel, o *municipium* galaico ficou plenamente operativo, dentro dos estándares da época, durante todo o Baixo Imperio.

Porén, a irrupción bárbara na Península Ibérica do 409 situouno perante un contexto absolutamente inédito e sen dúbida adverso: o colapso do Estado. Os poderes bárbaros, dende o 420 exclusivamente o suevo, implantáronse conforme a *eventualidades político-militares, máis do que a unha suplantación ordenada da "auctoritas" imperial previa ou a unha planificación a longo prazo*⁷⁰. Inicialmente, dirixiron os seus esforzos á apropiación de recursos *manu militari*⁷¹, e sen dúbida ao recoñecemento de garantías fiscais e xeo-estratéxicas ás comunidades vencidas. A mediados de século, asistírase ao auxe da monarquía sueva, cando, alén de efectuar unha notábel expansión militar na *Lusitania* e *Baetica*, protagonizaría unha significativa integración socio-política coa conversión de Requiario e a emisión de moedas de tipo imperial. Pero isto sería só un desenvolvemento embrionario, interrompido pola intervención militar visigoda do 456-457 e a

⁷⁰ Martín FERNÁNDEZ CALO, "Os synodi suevo-católicos: implicacións político-administrativas dunha bipartición metropolitana", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, LXIII, 129 (2016), páx. 141.

⁷¹ Jorge LÓPEZ QUIROGA e Mónica RODRÍGUEZ LOVELLE, "De los Vándalos a los Suevoes en Galicia: una visión crítica sobre su instalación y organización territorial en el noroeste de la Península Ibérica en el siglo V", *Studia historica-Historia antigua*, 13-14 (1995-1996), páx. 430; P. C. DÍAZ MARTÍNEZ, *El reino...*, páx. 78; M. FERNÁNDEZ CALO, *A organización...*, páx. 102.

destrución da primeira dinastía sueva, que arrecantaría a este pobo, novamente, na *Gallaecia*. Segue a isto unha guerra civil sueva ata a imposición de Remismundo como novo rei no 464. Só catro anos despois, remata o *Chronicon* de Hidacio e dá inicio o chamado “século escuro suevo”, do que é característica a ausencia de noticias literarias ata a consolidación suevo-católica de mediados do século seguinte. Certamente, só a “inestabilidade” permite caracterizar globalmente o dominio suevo deste período⁷².

Entrementres, o poder local galaico desenvolvería activamente a súa nova e fluctuante relación co embrionario Estado suevo: a confrontación armada, a negociación bilateral e a conformación paulatina de novos consensos xurídico-políticos... Nunha palabra: a interacción co novo *hēgemōn* xermánico. En efecto, coa retracción romana dos asuntos da *Gallaecia*, as propias comunidades locais veranse obrigadas a defenderen activamente os seus intereses⁷³.

LIDERADOS E REPRESENTACIÓNS CIRCUNSTANCIAS

A excepcionalidade da irrupción bárbara e dos conflitos armados a ela asociados vai condicionar, neste período, a emerxencia de diversas figuras vencelladas á dirección circunstancial das súas comunidades⁷⁴. Obviamente, son as grandes familias aristocráticas, reforzadas ininterrompidamente no período baixo-romano, as que aportarán estas personalidades. Curiosamente Hidacio, fonte case exclusiva, non consigna ningunha información verbo á identificación destes líderes na *Gallaecia*, pero si o fai con dous líderes lusitanos, Cántabro de Coimbra e Lusidio de Lisboa⁷⁵. Do primeiro non se limita á mención descontextualizada da súa dirección política local, senón que sinala o apreixamento da súa familia polos suevos. Tal circunstancia pode entenderse tanto dentro da toma de botín de guerra como, máis probabelmente dado o papel político deste persoeiro, un mecanismo de presión por medio da posesión de reféns⁷⁶. Coñecemos este mesmo recurso, embora non as personalidades implicadas, noutros episodios galaicos⁷⁷; polo que se debuxan uns condicionantes socio-políticos virtualmente análogos entre os líderes populares da *Lusitania* e os da *Gallaecia*.

⁷² P. UBRIC RABANEDA, *La Iglesia...*, páxs. 108 e seguintes; M. FERNÁNDEZ CALO, *A organización...*, páx. 97; idem, “Os synodi...”, páx. 156.

⁷³ F. ARIAS VILAS 1997: “A transición...”, páx. 292; P. C. DÍAZ MARTÍNEZ, *El reino...*, páx. 166; M. FERNÁNDEZ CALO, *A organización...*, páx. 103.

⁷⁴ César CANDELAS COLODRÓN, “Plebs y aristocracia en el cronicón de Hidacio: la organización política hispanorromana en el siglo V”, *Polis*, 13 (2001), páx. 130.

⁷⁵ Hyd., *Chron.*, 229 [225]; 246 [240].

⁷⁶ Benito MÁRQUEZ CASTRO, “Rehenes y cautivos como garantía de adhesión de los poderes locales hispanos a la autoridad sueva en la Crónica de Hidacio”, *Brathair*, XIV, 1 (2014).

⁷⁷ Hyd., *Chron.*, 91 [81]; 100 [91].

Outra substancial referencia explícita dun liderado popular, desta volta xa na *Gallaecia*, emerxe da noticia hidaciana do ataque suevo a Lugo do 460⁷⁸:

En Lugo, o día de Pascua, varios romanos co seu “rector”, de nobre berce, despreocupados por mor da reverencia ao calendario, son asasinados polos suevos nunha repentina incursión.

Neste caso non contamos cunha identificación onomástica, senón, se cadra máis significativamente, coa dun cargo político: “reitor” (*rector*) de Lugo; ou, máis conforme á definición hidaciana, *dos romanos* desta cidade. O anónimo *rector* lucense constitúe unha figura *indudablemente problemática*⁷⁹; mais dende logo semella adscribíbel a unha maxistratura, se cadra circunstancial, vencellada á dirección política da súa comunidade⁸⁰.

Porén, o papel circunstancial dos representantes das comunidades locais non se limitou á dirección política, senón que incluíu tamén a negociación e mediación diplomática. Aparecen nesta función claramente representados os bispos da *Gallaecia*. En primeiro lugar, Simposio, posibelmente un dos bispos filo-priscilianistas que se retractaran no concilio romano de Toledo⁸¹, tería xa mediado entre o poder imperial e o suevo en tempo de Hermerico⁸². O propio Hidacio dirixiría embaixadas á Galia para recabar o apoio de Aecio e sufriría as represalias suevas cando Frumario tomou Chaves no 460 e o apreixou temporalmente⁸³. Pero estas accións non foron necesariamente isoladas: varios bispos da *Gallaecia*, Hidacio incluído, negociarían conxuntamente a paz con Hermerico no 433⁸⁴. Non existen referencias unívocas da implicación de figuras leigas nesta actividade diplomática, embora hipoteticamente se podería fornecer, como presunto embaixador da comunidade dos *Aunonenses*, a un certo Opilio mencionado para o 467⁸⁵.

⁷⁸ *Ibid.*, 199 [194]: *Per Sueuos Luco habitantes in diebus paschae Romani aliquanti cum rectore suo honesto natu repentino, securi de reuerentia dierum, occiduntur incursu*. Adaptado de T. MOMMSEN, *Scriptores...*, páx. 31.

⁷⁹ P. C. DÍAZ MARTÍNEZ, *El reino...*, páx. 90.

⁸⁰ A. TRANOY, *La Galice...*, páxs. 440-441; F. ARIAS VILAS, “A transición...”, páx. 291; C. CANDELAS COLODRÓN, “Plebs...”, páxs. 130 e 136-137; P. UBRIC RABANEDA, *La Iglesia...*, páxs. 74-76; P. C. DÍAZ MARTÍNEZ, “La Hispania...”, páx. 441; *idem*, *El reino...*, páx. 90; M. FERNÁNDEZ CALO, *A organización...*, páx. 107.

⁸¹ Cfr. P. UBRIC RABANEDA, *La Iglesia...*, páx. 204.

⁸² Hyd., *Chron.*, 101 [92].

⁸³ *Ibid.*, 96 [86]; 196 [191].

⁸⁴ *Ibid.*, 100 [91].

⁸⁵ *Ibid.*, 239 [235]: *De Aunonensi plebe... Opilio cum uiris secum rege profectis et cum aliquantis, qui cum ipso missi fuerant, reuertitur*. Adaptado de T. MOMMSEN, *Scriptores...*, páx. 34. A ambigüidade desta expresión, que gramaticalmente pode entenderse en termos de orixe tanto natural coma

O decisivo rol social dos bispos da *Gallaecia* nesta conxuntura correspóndese ao que aconteceu na xeneralidade das cidades do Occidente romano coa implantación dos poderes bárbaros⁸⁶. O episcopado, en efecto, asimilárase á elite socio-política das súas comunidades, conectando coas súas estratexias e nomeadamente as redes de *patrocinium* que protagonizaron a dinámica social baixo-romana⁸⁷, ás que se adicou un apartado específico neste artigo. Os bispos asimílanse, pois, á representación circunstancial das súas comunidades, baseada fundamentalmente na súa posición social previa. Con todo, condicionaron tamén este papel outras vantaxes, máis espirituais, que caracterizaron esta figura eclesiástica: a súa superior instrución e autoridade socio-relixiosa⁸⁸, das que se deriva a relevante actuación diplomática que se lles documenta, na que obviamente importaba o exercicio da elocuencia.

AS *PLEBES* GALAICAS NA TERMINOLOXÍA HIDACIANA

Vense de atender a determinadas funcións públicas testemuñadas nas comunidades galaicas desta época: cómpre caracterizarmos do mesmo xeito, pois, tales comunidades; cuestión na que a terminoloxía hidaciana resulta determinante.

Para Hidacio, a voz *gens* semella reducida á mención dos pobos bárbaros, se cadra por se assimilar á acepción relixiosa da *gentilitas*, o paganismo⁸⁹. O título *ciuitas*, que viramos antes en Plinio designando a xeneralidade das comunidades políticas locais da *Gallaecia* alto-romana, ten xa un senso físico achegado ao actual romance, empregándose fundamentalmente para designar importantes núcleos urbanos⁹⁰. *Populus* perde o seu afamado sentido organizativo

circunstancial —embora o verbo *reuertitur* apoiaría a segunda opción—, dificulta a súa interpretación. Neste senso, Opilio sería embaixador dos *Aunonenses* perante o visigodo Eurico para John Robert MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, II, Cambridge, Cambridge University Press, 1980, páx. 807; ou un terratenente involucrado neste mesmo contexto e representando a súa comunidade para A. LÓPEZ CARREIRA, *O reino...*, páx. 57. Pola contra, M. C. DÍAZ MARTÍNEZ, *El reino...*, páx. 188, fai no embaixador suevo, que volta da súa misión diplomática cos *Aunonenses*.
⁸⁶ P. UBRIC RABANEDA, *La Iglesia...*, páxs. 43, 80 e 194 e seguintes; J. H. W. G. LIEBESCHUETZ, “Administration...”, páxs. 209-210; P. HEATHER, “State...”, páxs. 456-457; Rita LIZZI, “The Late Antique Bishop: Image and Reality”, en Philip Rousseau, *A Companion to Late Antiquity*, Chichester, Blackwell, 2009, páx. 536.

⁸⁷ Véxase a este respecto Claude LEPPELEY, “Le patronat épiscopal aux IVe et Ve siècles: continuités et ruptures avec le patronat classique”, en Éric Rebillard e Claire Sotinel, *L'évêque dans la cité du IVe aux Ve: image et autorité*, Paris-Roma, École Française de Rome, 1998.

⁸⁸ Cfr. R. LIZZI, “The Late Antique Bishop...”, páx. 537.

⁸⁹ Cfr. Hyd., *Chron.*, 12; 137 [129]; 150; [142]; 161; [153]; 171 [164]; 208 [203].

⁹⁰ Canda menos nos casos nos que as *ciuitates* citadas son identificadas: Hyd., *Chron.*, 31 [25]; 49 [41]; 73 [65]; 89 [79]; 174 [167]; 186 [179]; 188 [181]; 206 [201]; 215 [210]; 241 [237]; 244 [238]. Finalmente, tamén a súa patria, a *Lemica ciuitas* (ibid., 1); se cadra xa, neste caso, un núcleo secundario.

altoromano⁹¹ para designar, nunha soa mención, a caótica tribulación do pobo de Braga no saqueo visigodo da cidade no 456/457⁹². E *municipium*, como xa se amosou ao comezo deste artigo, designa o título, oficial ou oficioso, dun núcleo urbano secundario, *Lais*⁹³.

Pola contra, o flaviense empregou preferencialmente outro termo, que xa ten sido obxecto dunha certa atención historiográfica, para referenciar o papel activo das comunidades galaicas na súa interacción cos suevos. Refírome, en efecto, a *plebs*, verba citada en varias pasaxes do *Chronicon*⁹⁴:

- 1^a.– No 430, a *plebs* resiste nos castros máis seguros (*castella tutiora*), forzando a paz cos suevos.
- 2^a.– No 438, “parte da *plebs* da *Gallaecia*” acorda, outra volta, a paz cos suevos.
- 3^a.– No 465, a *plebs* dos *Aunonenses* e os suevos rachan hostilidades.
- 4^a.– No 467, esta *plebs* volve ser mencionada en relación á misión dun tal Opilio⁹⁵.

Tense enfatizado a acepción social desta verba en Hidacio, que referenciaría así comunidades labregas, de forte tradición indíxena, en contraposición aos poderes urbanos, de influencia aristocrática⁹⁶. Esta lectura resulta moi suxerente, especialmente dada a primeira referencia dos *castella tutiora* e a caracterización social da reocupación castrexa baixo-romana, tendencia que, efectivamente, vai afondarse no período post-romano⁹⁷. Segundo Miguel Novo Güisán, nun estudo exhaustivo das fontes literarias implicadas, as referencias de *castra* e *castella* na *Gallaecia* poderían referirse exclusivamente a castros ata o período alto-medieval⁹⁸. Con todo, embora a noticia da *plebs* dos *castella tutiora* albisque moi probabelmente unhas comunidades labregas auto-organizadas e escasamente influídas pola cultura urbana romana, esta lectura non obsta a consideración, tamén, da súa mediatización –e nomeadamente dirección– por parte das elites rurais e urbanas⁹⁹, segundo xa se amosou anteriormente verbo aos castros baixo-romanos.

⁹¹ Cicerón, *De Re Publica*, I, 25.

⁹² Hyd., *Chron.*, 174 [167].

⁹³ *Ibid.*, 253 [247].

⁹⁴ Respectivamente, Hyd., *Chron.*, 91 [81]; 113 [105]; 233 [229]; 239 [235].

⁹⁵ Verbo a este persoeiro, véxase a nota 85, na que sucintamente se desenvolve a súa difícil caracterización histórica.

⁹⁶ C. CANDELAS COLODRÓN, “Plebs...”, páxs. 138-139.

⁹⁷ C. A. F. ALMEIDA, “Arqueoloxía...”, pág. 194; F. ARIAS VILAS, “Apuntes...”; J. LÓPEZ QUIROGA, *El final...*, páxs. 259-260; M. C. DÍAZ MARTÍNEZ, “La Hispania...”, páxs. 234-237; J. C. SÁNCHEZ PARDO, “Los castros...”, pág. 33.

⁹⁸ José Miguel Novo Güisán, *De Hidacio a Sampiro: los castros durante la época visigoda y la primera reconquista*, Lugo, Deputación Provincial de Lugo, 2000, pág. 62.

⁹⁹ J. LÓPEZ QUIROGA, *El final...*, pág. 40; B. MÁRQUEZ CASTRO, “Rehenes...”, pág. 92.

Ademais, esta lectura “social” non se corresponde á acepción preferente que o devandito termo vai desenvolver na Tardoantigüidade. Na terminoloxía romano-cristiá, *plebs* referencia simplemente á comunidade leiga de cada igrexa local, obviamente sen discriminación da clase social e en contraposición ao clero: a *plebs Christiana*, pobo cristián¹⁰⁰. Esta acepción é rastrexábel no noroeste hispano dende a carta de San Cibrán de Cartago ao *presbítero Félix e os pobos de León e Astorga e ao diácono Elio e o pobo de Mérida*¹⁰¹. Xa nas actas do concilio romano de Toledo, os bispos Simposio e Dictinio xustificarian as súas controvertidas ordenacións episcopais na influencia das *plebes* da *Gallaecia*: *véndose coaccionado pola multitude do pobo; tendo por certo que así sentían todos os pobos da Gallaecia*¹⁰². Obviamente, no seu emprego do termo *plebs*, Hidacio, bispo de Chaves no século V, foi partícipe das convencións terminolóxicas romano-cristiás, segundo xa se expuxo verbo ao seu emprego do termo *municipium*.

O contexto das diferentes mencións hidacianas a *plebs* comparten o papel activo dos suxeitos implicados na interacción, e nomeadamente o enfrontamento, cos suevos. Por iso, aparentemente, teñen unha personalidade xurídica propia. Porén, é sobre todo nas dúas referencias específicas á *Aunonensis plebs*—as outras teñen unha dimensión xenérica que impide enxergar o suxeito concreto aludido—onde esta personalidade resulta máis evidente, correspondéndose nidiamente a unha comunidade política local. Neste senso, a *Aunonensis plebs* do século V correspóndense ao tudense *pagus Aunone* do VI¹⁰³. Na terminoloxía tardo-sueva, segundo coído ter verificado nunha achega recente, a voz *pagus* presenta unha nidia dimensión político-administrativa, designando comunidades rurais que posteriormente desenvolverían a cotío cecas visigodas¹⁰⁴. No *Chronicon*, pola súa banda, os *Aunonenses* aparecen sostendo un enfrontamento de tres anos cos suevos e interactuando diplomaticamente con estes e os visigodos¹⁰⁵. A *plebs* hidaciana presenta, pois, un nidio sentido de comunidade política local, aparentemente de ámbito rural; mais, a xulgar pola analoxía conceptual da *plebs Christiana*, sen unha caracterización restritiva dos seus compoñentes sociais, que sen dúbida

¹⁰⁰ Cfr. P. C. DÍAZ MARTÍNEZ, *El reino...*, páxs. 175-176.

¹⁰¹ Cibrán de Cartago, *Epistolae*, LXVII, *praefatio*: *Felici presbytero et plebibus consistentibus ad Legionem et Asturicae item Aelio diacono et plebi Emeritae consistentibus*. Adaptado de Wilhelm von HARTL, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, III/2, Wien, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien, 1871, pág. 735.

¹⁰² *Conc. Tol. I, exemplar definitivae...: Extortum sibi de multitudine plebis probaret...; Habentes hanc fiduciam, quod cum illis propemodum totius Galliciae sentiret plebium multitudo*. Adaptado de J. TEJADA Y RAMIRO, *Colección...*, pág. 495.

¹⁰³ *Parochiale Suevum*, XII, 12.

¹⁰⁴ M. FERNÁNDEZ CALO, “Plinio, o Parroquial...”, páxs. 188-189.

¹⁰⁵ Véxase Pablo C. DÍAZ MARTÍNEZ, “Los distintos grupos sociales del noroeste hispano y la invasión de los suevos”, *Studia historica-Historia antigua*, 1 (1983), pág. 85; idem, *El reino...*, pág. 98.

foron os mesmos cós do *municipium* baixo-romano: elites fundiarias e poboacións labregas, castrexas e aldeás.

A INELUDÍBEL REMANENCIA ESTRUCTURAL DO *MUNICIPIUM*

Como se comproba, as formas de organización e funcións comunitarias circunstanciais tratadas atopan unha nidia correspondencia co contexto de excepcionalidade política da *Gallaecia* do século V. Emerxen, en efecto, personalidades máis ou menos independentes do aspecto estritamente civil do poder político: elites leigas e eclesiásticas, alleas ao *municipium* romano, que gañaran peso no Baixo Imperio e perante o seu colapso tomarían as rédeas das súas comunidades. Porén, isto non desbota a incardinación destas mesmas personalidades na propia estrutura política baixo-romana.

Isto pódese percibir no *rector* lucense, sen dúbida un aristócrata local (*honesto natu*), pero tamén polo seu título maxistrado, sequera circunstancial, da súa comunidade política. Porén, dado o inequívoco estatuto municipal do Lugo romano, a alusión hidaciana á representación ou dirección dos “romanos” da cidade (*Romani... cum rectore suo*)¹⁰⁶, implicaría ter sido escolleito pola propia curia local. O mesmo acontece cos característicos bispos mediadores e diplomáticos: a excepcionalidade da súa función política non agocha o feito de ser a legación un servizo público (*munus*) propio dos *municipia* romanos¹⁰⁷, e xa que logo, neste caso mesmo máis claramente, encadrábel na súa estrutura xurídico-legal. Non é posíbel concretarmos esta noción no caso das *plebes* hidacianas, pois a única especificada, a *Aunonensis*, non atopa ningunha correspondencia inequívoca cunha *ciuitas* galaico-romana coñecida; pero a analoxía das súas funcións coas de cidades coma Lugo, Chaves, Coimbra ou Lisboa, de longa tradición romana, suxiren unha nidia equivalencia estrutural.

As figuras políticas e as propias comunidades que emerxen das noticias do século V na *Gallaecia* post-romana presentan, pois, unha ineludíbel correspondencia co entramado local baixo-romano previo, sobre o que actuarán os novos condicionamentos históricos. Voltando a case onde comezabamos este artigo, coido interesante referirmonos á caracterización socio-política que Pablo C. Díaz Martínez ten fornecido para o *municipium Lais*, que obviamente, na segunda metade do século V, non podería funcionar como un *municipium* estritamente romano, senón como un *consejo de notables que situaban a su frente a un personaje significativo*¹⁰⁸. Tal caracterización, que semella dende logo xeneralizábel

¹⁰⁶ Véxanse, arredor das dificultades inherentes á mención destes *Romani*, C. CANDELAS COLODRÓN, “Plebs...”, páxs. 136-137; P. C. DÍAZ MARTÍNEZ, *El reino...*, páx. 90.

¹⁰⁷ L. A. CURCHIN, “The end...”, páx. 280.

¹⁰⁸ P. C. DÍAZ MARTÍNEZ, “La Hispania...”, páx. 325.

para o poder local galaico do período suevo temperán, non dista en realidade do funcionamento estrutural ordinario do *municipium* romano, composto por un órgano deliberativo que escollía maxistraturas executivas.

Cómpre voltar así, tamén, á cuestión da pervivencia tardo-antiga do *municipium*: canda menos ata o século V no que se acotou o presente estudo nada autoriza a consignar a súa disolución, embora si a súa notábel transformación no que respecta ao carácter circunstancial, e xa non estritamente correspondente á vella observancia constitucional, das súas maxistraturas e das propias reunións deliberativas curiais... Transformación que, con todo, segundo se amosou, foise xestando xa dende o propio período baixo-imperial.

CONCLUSIÓNS

Ata aquí desenvolveuse un exame exhaustivo da evolución do poder local galaico entre o remate do dominio imperial romano ata a primixenia implantación sueva. Identificáronse moi diversos aspectos da evolución institucional deste período, encadrábeis sempre en dinámicas máis amplas incidentes no resto do Occidente coetáneo. Malia a diversidade dos aspectos estudados, todos eles, dun xeito máis ou menos patente, contextualízanse no entramado estrutural básico do *municipium* romano. A evolución socio-política tardo-antiga comportará o reforzamento dos vínculos señoriais fronte aos civís alto-romanos, e canda el o devalo continuado da influencia social do *municipium*. Porén, a transformación das súas institucións tradicionais entre os séculos III e V dista de enxergar a disolución absoluta deste réxime organizativo, cuxa continuidade resulta recoñecíbel mesmo no período suevo temperán.

Por último, entre as achegas específicas do presente estudo, coido ter xustificado ao longo do mesmo as seguintes proposicións:

- 1^a.– Manifestacións materiais tan diversas coma o desenvolvemento das *uillae* rurais e urbanas e a revitalización dos castros na *Gallaecia* dos séculos III e IV han de seren indistintamente incardinadas nun mesmo contexto de reforzamento das aristocracias fundiarias provinciais.
- 2^a.– A estela de Asadur supón un ineludíbel testemuño do exercicio dun *curator rei publicae*, que asemade manifesta o devalo relativo no século III galaico das maxistraturas municipais tradicionais e a incidencia de cargos emerxentes en *municipia* de acusado carácter rural.
- 3^a.– A pervivencia e mesmo saúde das curias galaico-romanas maniféstase na segunda metade do século IV a través da implicación fiscal dos *principales* mencionados no moio de Ponte Puñide.

- 4^a.– As *plebes* hidacianas han de seren valoradas na súa acepción político-relixiosa e non estritamente social, designando así as comunidades leigas da *Gallaecia* do século V.
- 5^a.– O rexistro histórico do devandito século acredita, máis do que obsta, a pervivencia post-romana da estrutura básica do *municipium* galaico, embora nun contexto de moi notábeis mutacións institucionais.

BIBLIOGRAFÍA

- Acuña Castroviejo, Fernando e Alles León, María José, “Nuevas aportaciones a los mosaicos romanos de Galicia”, *Anales de prehistoria y arqueología*, 17-18 (2001-2002), páxs. 365-374.
- Alföldy, Géza, *Provincia Hispania Superior*, A Coruña, Universidade da Coruña, 2002.
- Alföldy, Géza, *Nueva historia social de Roma*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2012.
- Almeida, Carlos Alberto Ferreira de, “O Castrejo sob o dominio romano: a sua transformação”, en Gerardo Pereira Menaut, *Estudos de Cultura Castrexa e de Historia Antiga de Galicia*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1983, páxs. 187-198.
- Almeida, Carlos Alberto Ferreira de, “Arqueoloxía tardorromana e xermánica do NW peninsular”, en *Galicia da romanidade á xermanización: problemas históricos e culturais*, Santiago de Compostela, Museo do Pobo Galego, 1993, páxs. 198-199.
- Andreu Pintado, Javier, “Latinización y municipalización en el Alto Imperio: nuevas perspectivas para el estudio de la *Hispania* de los flavios”, en Francisco Beltrán Lloris, *Antiqua Iuniora: en torno al Mediterráneo en la Antigüedad*, Zaragoza, 2004, páxs. 89-210.
- Arias Vilas, Felipe, “Apuntes sobre a ocupación do territorio en Galicia Baixorromana: castros e vilas”, en *Galicia da romanidade á xermanización: problemas históricos e culturais*, Santiago de Compostela, Museo do Pobo Galego, 1993, páxs. 201-208.
- Arias Vilas, Felipe, “A transición do mundo galaico-romano ó reino dos suevos”, en *Galicia Castrexa e Romana*, Lugo, Xunta de Galicia, 1997, páxs. 289-297.
- Barbero, Abilio e Vigil, Marcelo, “Sobre los orígenes sociales de la Reconquista: cántabros y vascones desde fines del Imperio Romano hasta la invasión musulmana”, en Abilio Barbero e Marcelo Vigil, *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*, Barcelona, Ariel, 1984, páxs. 11-104.
- Barbero, Abilio e Vigil, Marcelo, *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*, Barcelona, Crítica, 1986.
- Bravo Bosch, María José, “Latium maius versus Latium minus en la Hispania flavia”, *Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña*, 13 (2009), páxs. 39-56.
- Bravo Castañeda, Gonzalo, *Diocleciano y las reformas administrativas del Imperio*, Madrid, Akal, 1991.
- Cameron, Averil, *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 375-700*, London-New York, Routledge, 2012.
- Candelas Colodrón, César, “Plebs y aristocracia en el cronicón de Hidacio: la organización política hispanorromana en el siglo V”, *Polis*, 13 (2001), páxs. 129-139.

- Candelas Colodrón, César, *Análisis de la figura de Hidacio de Chaves a través de los condicionantes socioeconómicos, políticos y culturales de la Gallaecia del siglo V: el Cronicon*, tese de doutoramento inédita, Universidade da Coruña, 2004.
- Cardelle de Hartmann, Carmen, “El priscilianismo tras Prisciliano: ¿un movimiento galaico?”, *Habis*, 29, páxs. 269-290.
- Caro Baroja, Julio, *Los pueblos de España*, I, Madrid, Istmo, 1976.
- Carrié, Jean-Michel, “Developments in provincial and local administration”, en Alan K. Bowman, Peter Garnsey e Averil Cameron, *The Cambridge Ancient History*, XII, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, páxs. 269-312.
- Corbier, Mireille, “Coinage and taxation: the state’s point of view, A.D. 193-337”, en Alan K. Bowman, Peter Garnsey e Averil Cameron, *The Cambridge Ancient History*, XII, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, páxs. 327-392.
- Curchin, Leonard A., “The end of local magistrates in the Roman Empire”, *Gerión*, 32 (2014), páxs. 271-287.
- Curchin, Leonard A., “The role of civic leaders in Late Antique Hispania”, *Studia historica-Historia antigua*, 32 (2014), páxs. 281-304.
- Díaz Martínez, Pablo C., “Los distintos grupos sociales del noroeste hispano y la invasión de los suevos”, *Studia historica-Historia antigua*, 1 (1983), páxs. 75-88.
- Díaz Martínez, Pablo C., “El Parrochiale Suevum: organización eclesiástica, poder político y poblamiento en la Gallaecia Tardoantigua”, en Jaime Alvar, *Homenaje a José María Blázquez*, VI, Sevilla, Ediciones Clásicas, 1998, páxs. 35-47.
- Díaz Martínez, Pablo C., “La Hispania Visigoda (257-611)”, en Pablo C. Díaz Martínez, Celia Martínez Maza e Francisco Javier Sanz Huesma, *Hispania tardoantigua y visigoda*, Madrid, Istmo, 2007, páxs. 257-612.
- Díaz Martínez, Pablo C., *El reino suevo (411-585)*, Madrid, Akal, 2011.
- Espinosa Ruíz, Urbano, *Administración y control del territorio en el Imperio Romano: una aproximación histórica*, Logroño, Universidad de La Rioja, 2006.
- Fernández Calo, Martín, *A organización político-administrativa de Galicia na Antigüidade (séculos II a.C.-VIII d.C.)*, tese de licenciatura inédita, Universidade de Santiago de Compostela, 2015.
- Fernández Calo, Martín, “Plinio, o Parrochial Suevo, e a evolución estrutural do poder local galaico na Antigüidade”, *Gallaecia*, 34 (2015), páxs. 175-207.
- Fernández Calo, Martín, “Os synodi suevo-católicos: implicacións político-administrativas dunha bipartición metropolitana”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, LXIII, 129 (2016), páxs. 125-162.
- Fernández Calo, Martín, “Municipium e municipalización na Asturia et Callaecia romanas”, [no prelo].
- García Martínez, Manuel Carlos, “Datos para la reducción geográfica de los capori”, *Compostellanum*, 17 (1972), páxs. 23-35.
- García Moreno, Luis A., *Estudios sobre la organización administrativa del reino visigodo de Toledo*, Madrid, Instituto Nacional de Estudios Jurídicos, 1974.
- González Fernández, Julián, “Ius Latii y Lex Flavia municipalis”, *Mainaké*, 23 (2001), páxs. 121-136.

- Hahn, István, “Das bäuerliche Patrocinium in Ost und West”, *Klio*, 50 (1968), págs. 261-276.
- Hartel, Wilhelm von, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, III/2, Wien, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien, 1871.
- Heather, Peter, “State, Lordship and Community in the West (c. A.D. 400-600)”, en Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins e Michael Whitby, *The Cambridge Ancient History*, XIV, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, págs. 437-468.
- Kulikowski, Michael, *Late Roman Spain and its Cities*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2010.
- Lamoine, Laurent, *Le pouvoir locale en Gaule Romaine*, Paris, Blaise-Pascal, 2009.
- Le Roux, Patrick, “Las ciudades de la Callaecia romana durante el Alto Imperio”, *Gerión*, 14 (1996), págs. 363-380.
- Lepeley, Claude, “Le patronat épiscopal aux IVe et Ve siècles: continuités et ruptures avec le patronat classique”, en Éric Rebillard e Claire Sotinel, *L'évêque dans la cité du IVe aux Ve: image et autorité*, Paris-Roma, École Française de Rome, 1998, págs. 17-33.
- Liebeschuetz, John Hugo Wolfgang Gideon, “Administration and Politics in the Cities of the Fifth to the mid Seventh Century”, en Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins e Michael Whitby, *The Cambridge Ancient History*, XIV, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, págs. 207-237.
- Lizzi, Rita, “The Late Antique Bishop: Image and Reality”, en Philip Rousseau, *A Companion to Late Antiquity*, Chichester, Blackwell, 2009, págs. 525-537.
- Lo Cascio, Elio, “The New State of Diocletian and Constantine: from the Tetrarchy to the Reunification of the Empire”, en Alan K. Bowman, Peter Garnsey e Averil Cameron, *The Cambridge Ancient History*, XII, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, págs. 170-183.
- López Carreira, Anselmo, *O reino medieval de Galicia: contribución a unha historia política*, Vigo, A Nosa Terra, 2008.
- López Cuevillas, Florentino, “El municipio de Lais”, *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XVIII, 2 (1955), págs. 190-193.
- López Quiroga, Jorge, *El final de la Antigüedad en la Gallaecia: la transformación de las estructuras de poblamiento entre Miño y Duero (siglos V al X)*, A Coruña, Pedro Barrié de la Maza, 2004.
- López Quiroga, Jorge e Rodríguez Lovelle, Mónica, “De los Vándalos a los Suevos en Galicia: una visión crítica sobre su instalación y organización territorial en el noroeste de la Península Ibérica en el siglo V”, *Studia historica-Historia antigua*, 13-14 (1995-1996), págs. 421-436.
- MacMullen, Ramsay, “The Celtic Renaissance”, en Ramsay MacMullen, *Changes in the Roman Empire: Essays in the Ordinary*, Princeton, Princeton University Press, 1990, págs. 41-48.
- Mangas Manjarrés, Julio, *Aldea y ciudad en la antigüedad hispana*, Madrid, Arco Libros, 1996.
- Márquez Castro, Benito, “Rehenes y cautivos como garantía de adhesión de los poderes locales hispanos a la autoridad sueva en la Crónica de Hidacio”, *Brathair*, XIV, 1 (2014), págs. 82-100.
- Martindale, John Robert, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, II, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.

- Martínez Salazar, Andrés, “El modio de Ponte Puñide”, *Boletín de la Real Academia Gallega*, 79 (1913), páxs. 169-184.
- Martins, Manuela e Fontes, Luís, “Bracara Augusta: balanço de 30 anos de investigação arqueológica na capital da Galécia Romana”, en Ricardo González Villaescusa e Joaquín Ruíz de Arbulo, *Simulacra Romae II: Rome, les capitales de province (capita provinciarum) et la création d'un espace commun européen*, Reims, Société archéologique champenoise, 2010, páxs. 111-124.
- Mommsen, Theodor, *Scriptores antiquissimi*, XI/2, Berlin, Monumenta Germaniae Historica, 1894.
- Naveiro López, Juan L., *El comercio antiguo en el NW peninsular: lectura histórica del registro arqueológico*, A Coruña, Museo Arqueológico e Histórico Castelo de San Antón, 1991.
- Nicols, John, “On the Standard Size of the Ordo Decurionum”, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 105 (1988), páxs. 712-719.
- Novo Güisán, José Miguel, *De Hidacio a Sampo: los castros durante la época visigoda y la primera reconquista*, Lugo, Deputación Provincial de Lugo, 2000.
- Núñez García, Óscar, “Cristianismo, sociedad y poder: origen y evolución de la jerarquía eclesiástica en la Gallaecia antigua”, *Hispania Sacra*, LXV, extra 2 (2013), páxs. 7-31.
- Pereira Menaut, Gerardo, “Los castella y las comunidades de Gallaecia”, *Zephyrus*, 34-35 (1982), páxs. 245-268.
- Pérez Losada, Fermín, “Entre a cidade e a aldea: estudio arqueohistórico dos aglomerados secundarios romanos en Galicia”, *Brigantium*, 13 (2002).
- Pérez Pujol, Eduardo, *Historia de las instituciones sociales de la España Goda*, II, Madrid, Fernando Fe, 1896.
- Rodríguez Resino, Álvaro, *Do Imperio Romano á Alta Idade Media: arqueoloxía da Tardoantigüidade en Galicia (séculos V-VIII)*, Noia, Toxosoutos, 2005.
- Rodríguez Resino, Álvaro, “Ciudades, vicus, castra y villae en el NW durante la tardoantigüedad: ensayo de un modelo arqueohistórico para el periodo”, *Gallaecia*, 26 (2007), páxs. 133-161.
- Sánchez-Albornoz, Claudio, *Ruina y extinción del municipio romano en España e instituciones que le reemplazan*, Buenos Aires, Universidad Nacional de Buenos Aires, 1943.
- Sánchez Pardo, José Carlos, *Territorio y poblamiento en Galicia entre la Antigüedad y la Plena Edad Media*, tese de doutoramento inédita, Universidade de Santiago de Compostela, 2008.
- Sánchez Pardo, José Carlos, “Castros, castillos y otras fortificaciones en el paisaje sociopolítico de Galicia (siglos IV-XI)”, en Juan Antonio Quirós Castillo e José María Tejado Sebastián, *Los castillos altomedievales en el noroeste de la Península Ibérica*, Bilbao, Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibersitatea, 2012, páxs. 29-56.
- Suárez Piñeiro, Ana María, “O desenvolvemento territorial dunha cidade con 2000 anos de historia: Lucus Augusti”, *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, 13 (2006-2008), páxs. 311-323.
- Suárez Piñeiro, Ana María, *A romanización de Galicia*, Noia, Toxosoutos, 2009.
- Tejada y Ramiro, Juan, *Colección de cánones y de todos los concilios de la Iglesia de España y de América*, II, Madrid, Imprenta Real, 1810.
- Torres Rodríguez, Casimiro, “Límites geográficos de Galicia en los siglos IV y V”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 14 (1949), páxs. 367-383.

- Tranoy, Alain, *La Galice Romaine: recherches sur le nord-ouest de la péninsule ibérique dans l'Antiquité*, Paris, Diffusion de Boccard, 1981.
- Ubric Rabaneda, Purificación, *La Iglesia y los Estados bárbaros en la Hispania del siglo V (509-507)*, tese de doutoramento inédita, Universidad de Granada, 2003.
- Ureña, Rafael de, "El modius de Ponte Puñide", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 66 (1915), páxs. 485-507.
- Ward-Perkins, Bryan, "The Cities", en Averil Cameron e Peter Garnsey (eds), *The Cambridge Ancient History*, XIII, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, páxs. 371-410.
- Wickham, Chris, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean (400-800)*, Oxford, Oxford University Press, 2005.
- Witschel, Christian, "Hispania en el siglo III", en Javier Andreu Pintado, Javier Cabrero Piquero e Isabel Rodá de Llanza, *Hispaniae: las provincias hispanas en el mundo romano*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2009, páxs. 473-503.